

tar kritičke, liberalne misli u Jugoslaviji tokom sedamdesetih i ranih osamdesetih godina XX veka. Takođe, lako mogu odvući pažnju od važnih kulturnih kretanja u socijalističkoj Srbiji. Na primer, Titova smrt 1980. podudarila se i u ono vreme je prilično ostavila u senci pojavu izuzetno bogate muzičke scene u Srbiji i širom Jugoslavije. Mada je slovenačka grupa Lajbah kasnije stekla međunarodnu slavu, u Beogradu se pojavilo nekoliko izuzetno talentovanih i uticajnih novotalasnih i postpunk grupa pomenutih u uvodu.⁴³

Titova smrt i nakon toga

Tito je imao 87 godina kada je 1979. umro Kardelj; bez Đilasa i Rankovića, odavno već izvan politike, jugoslovenski je predsednik izgledao usamljen i izolovan od ostatka zemlje, uživajući status poluboga. Kružile su glasine o Titovom odvajanju od njegove mnogo mlađe treće supruge Jovanke. Iako je vidljivo bio ostario, Tito je i dalje bio aktivan, predvodeći jugoslovensku delegaciju na samitu nesvrstanih u Havani leta 1979. i obilazeći Kosovo jeseni iste godine. Do januara 1980, međutim, njegovo zdravlje se pogoršalo u toj meri da je primljen u Klinički centar u Ljubljani zbog tretmana gangrene na nozi. Nikad nije izašao iz bolnice. Titovu smrt u nedelju, 4. maja 1980. ožalili su gotovo svi Jugosloveni i velik deo sveta; njegovoj sahrani u Beogradu kasnije tog meseca prisustvovao je najveći broj svetskih vođa u istoriji koji su prisustvovali jednom pogrebu. Partija je objavila da nikada više neće biti nikog kao što je bio Tito; ali pošto je neko morao da vodi zemlju doživotni predsednik je nakon smrti bio zamenjen osmočlanim (predstavnicima šest republika i dve pokrajine Srbije) kolektivnim, rotirajućim predsedništvom. Red na Srbiju došao je 1982–1983. kada je Petar Stambolić (1912–2007) obavljao

⁴³ J. Bousfield, „40 Years after the New Wave: The Story of the Music that Changed Yugoslavia“, *The Calvert Journal*, 2. februar 2021, www.calvertjournal.com/features/show/12495/yugoslav-new-wave-1980s-music-40-years-on; posjećeno 1. 3. 2023)

funkciju predsednika Predsedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Nakon predstavnika Vojvodine, još jednog Srbin, Radovana Vlajkovića (1924–2001), došao je red na Kosovo. Sinan Hasani (1922–2010), Albanac s Kosova bio je predsednik Jugoslavije 1986–1987. Prethodno je Cvijetin Mijatović (1913–1993), Srbin iz Bosne bio predsednik Predsedništva (1980–1981).

Navikli na Titovo tridesetpetogodišnje vođstvo, većina Jugoslovena verovatno nije ni znala imena rotirajućih predsednika tokom osamdesetih godina XX veka. U godinama nakon Titove smrti, na značaju je dobilo Savezno izvršno veće (vlada) uglavnom zato što se bavilo ekonomskom krizom u kojoj se našla zemlja. Između 1982. i 1986. na mestu saveznog premijera bila je Milka Planinc (1924–2010), ekonomistkinja rođena u Dalmaciji u mešanoj srpsko-hrvatskoj porodici. Bila je jedina žena na funkciji predsednika vlade u istoriji Jugoslavije. Iako je uvela program „ekonomske stabilizacije“ (izraz za štednju u komunističkoj Jugoslaviji), Milka Planinc je bila popularna i poštovana. Zbog stroge i čvrste pojave, verovatno neophodne u tradicionalnom političkom establišmentu i društvu kojima su dominirali muškarci, stekla je nadimak jugoslovenske „čelične lejdi“, što je bila aluzija na britansku premijerku Margaret Tačer, savremenicu Milke Planinc. Planinc je obezbedila zapadne zajmove (uključujući od Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke), a kroz jugoslovensku skupštinu „progurala“ je seriju mera među kojima je bila i devalvacija dinara, stroža monetarna politika i više kamatne stope. Decembra 1981, pre nego što je Planinc preuzela mesto premijera, dug Narodne banke Jugoslavije iznosio je 19 milijardi dolara. Iako strani dug nije smanjen, njena vlada uspela je da deficit zemlje pretvori u mali suficit 1983. i da obezbedi dodatne kredite 1984.⁴⁴ No, strogi uslovi vraćanja kredita stvorili su pritisak na vladu čiju su ekonomsku politiku republička rukovodstva sve više dovodila u pitanje. Milka Planinc se povukla 1986, a zamenio ju je Branko Mikulić, Hrvat iz Hercegovine.

⁴⁴ Lampe, *Yugoslavia*, 325–327.

Srpski kritički intelektualci, poput onih koji su pripadali Udruženju književnika Srbije, i filozofi okupljeni oko grupe Praksis, postajali su sve aktivniji ranih osamdesetih. Režim je počeo da govori o „ujedinjenoj opoziciji“ u Srbiji i pokušao je da je se reši. Gojko Đogo, srpski pesnik rođen u Hercegovini, uhapšen je i osuđen u na kaznu zatvora 1981. godine zbog objavljivanja zbirke pesama u kojoj je na metaforički način aludirao na autoritarnu prirodu titoizma. Usledila su zastrašivanja, hapšenja i zabrane publikacija. Aprila 1984. srpska policija upala je u jedan beogradski stan i uhapsila 28 intelektualaca i disidentskih aktivista koji su prisustvovali predavanju Milovana Đilasa, organizovanom u okviru ilegalnog „Letećeg Univerziteta“. Suđeno je šestorici uhapšenih: četvorici bivših šezdesetosmaša (Pavluško Imširović, Vladimir Mijanović – Vlada Revolucija, Milan Nikolić i Dragomir Olujić Oluja), novinaru Vladimiru Miliću – Mići Doktoru i Gordanu Jovanoviću, studentu istorije umetnosti.⁴⁵

Milovan Đilas smesta je bio oslobođen, ali je usledila propagandna kampanja protiv njega i njegovog sina, Alekse, koji je blisko sarađivao s prodemokratskim srpskim i jugoslovenskim emigrantskim krugovima u Britaniji.⁴⁶ Međunarodno proslavljenog disidenta redovno su posećivali zapadni novinari, ali on je živio pod prismotrom u stanu u centru Beograda, bez mogućnosti da išta objavljuje u svojoj zemlji, čak ni kada su u drugoj polovini decenije popustile mere protiv opozicije.⁴⁷ Drugi kritički intelektualci uspevali su da objavljuju uprkos cenzuri i u nekim slučajevima dobijali su poznate jugoslovenske književne nagrade. To je jedna od kontradiktornosti i paradoksa jugoslovenskog socijalizma. Većina istoričara nije bila spremna niti voljna da dovede u pitanje zvaničnu historiografiju, ali autori istorijskih romana kao što je Ćosić, autor bestslera o Srbiji u Prvom svetskom ratu, počeli su da promovišu nekomunistička tumačenja srpske istorije. Ćosić je 1984. godine osnovao Komitet za

⁴⁵ Dragović-Soso, „Saviours“, 53–63.

⁴⁶ Djilas, *Iz emigracije*, 61–66, 291–296.

⁴⁷ D. Doder, *The Yugoslavs*, Random House, New York, 1978, 177–195.

odbranu slobode misli i izražavanja koji je vodio kampanju u prilog disidentima širom Jugoslavije, ne samo Srbima.

Kako je decenija odmicala, značaj saveznih institucija sve više se smanjivao na račun republika i pokrajina. Važan izuzetak bila je JNA koja nikad nije federalizovana. Vojni budžet i veličina vojske bili su smanjeni zbog mera štednje, ali i dalje je bila reč o moćnoj sili sa oko 180.000 vojnika i oficira sredinom osamdesetih, od kojih su dve trećine služili vojni rok. Preostalu trećinu činili su profesionalni oficiri i podoficiri, gotovo svi članovi partije, a od kojih je oko 60 procenata bilo Srba (ne računajući osam procenata Crnogoraca).⁴⁸ Kao i partizanska narodnooslobodilačka vojska, iz koje je JNA iznikla, i poput međuratne Jugoslovenske vojske, JNA nikad nije uspela da prevaziđe preveliku zastupljenost Srba. Nesrbi su bili bolje zastupljeni među oficirima s višim činovima, a „nacionalni ključ“ bio je korišćen pri unapređivanju oficira. Srpska i crnogorska prezaštupljenost u nižem oficirskom kadru i među vojnicima mogla bi se objasniti društveno-ekonomskim i istorijskim faktorima, pre nego nekakvom svesnom politikom. Tito i armijsko rukovodstvo protivili su se uvođenju „nacionalnih jedinica“, čak i kada je ukazivano da bi one mogle podstaći regrutovanje oficira među nedovoljno zastupljenim narodima i narodnostima (odnosno nacionalnim manjinama).

Dok je Tito bio živ, nije bilo mnogo važno to što je nakon 1974. Jugoslavija postala labava federacija. Čak i pre njegove smrti od srpskog rukovodstva mogli su se čuti argumenti u prilog reviziji Ustava. Njima je ukazivano da iako predstavnici Kosova i Vojvodine imaju pravo veta na odluke srpske skupštine, republika nema takva ovlašćenja u odnosu na pokrajinske skupštine. Štaviše, „uža“ Srbija nije imala vlastitu skupštinu.⁴⁹ Već 1977. srpsko rukovodstvo pokrenulo

⁴⁸ Lampe, *Yugoslavia*, 345.

⁴⁹ Bio je to ustavni paradoks unekoliko uporediv sa današnjim slučajem Britanije u kojoj je Vestminster parlament Ujedinjenog Kraljevstva i ne postoji posebno zakonodavno telo za Englesku, kao što postoji za Škotsku i Vels. Srbija je doduše imala svoju skupštinu, ali ne i „uža“ Srbija – da jeste, to bi

je ova pitanja kod Tita i Kardelja.⁵⁰ Četiri godine kasnije, Ustavni sud Srbije izneo je predloge za delimičnu obnovu suvereniteta republike nad pokrajinama, ali je kosovsko albansko rukovodstvo osujetilo takve pokušaje. Uskoro će diskusije o odnosu Srbije i njenih pokrajina biti zasenjene krizom koja je izbila u južnoj srpskoj pokrajini aprila 1981. Ono što je započelo kao studentske demonstracije na Prištinskom univerzitetu zbog slabog kvaliteta hrane u studentskoj menzi brzo se pretvorilo u masovne demonstracije Albanaca koji su zahtevali status republike za Kosovo. Lokalni Srbi osetili su se ugroženo i verovatno su bili samo delimično umireni kada je intervenisala policija i brutalno ugušila proteste.

Da je Kosovo postalo republika to ne bi samo duboko povredilo srpska osećanja već bi, takođe, praktično poništilo posleratni *raison d'être* (razlog postojanja) socijalističke Jugoslavije kao južno-slovenske federacije. Prema Ustavu iz 1974. Jugoslavija je bila i zajednica zasnovana na bratstvu i jedinstvu svojih „naroda i narodnosti“ i „socijalistička federativna zajednica radnih ljudi“, ali samo su konstitutivni narodi imali pravo na svoju republiku.⁵¹ Štaviše, da je promenjen federalni status kvo, Albanci u Makedoniji i Srbi u Hrvatskoj mogli bi da pokrenu pitanje svog statusa unutar te dve republike. Kako su odmicale osamdesete godine XX veka, srpsko-

značilo punu federalizaciju Srbije, što bi verovatno dovelo do još jačih osuda položaja SR Srbije u SFRJ.

⁵⁰ Za poziciju Srbije u Jugoslaviji kasnih sedamdesetih i u osamdesetim, vidi Jović, *Yugoslavia: A State that Withered Away*, pogl. 5 i 6. Vidi i poglavlja koje su napisali Jović i N. Vladisavljević u M. Pavlović i dr. (prir.), *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osmo sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987–2007. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, održanog u Beogradu 21–22. septembra 2007*, Institut za savremenu istoriju, Centar za proučavanje evropskog susedstva, Beograd, Stirling, 2008. i N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008, pogl. 2 (N. Vladisavljević, *Antibirokratska revolucija*, Arhipelag, Beograd, 2020).

⁵¹ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1974, Preambula, I.

albanski odnosi su se pogoršavali, utičući na celu zemlju zato što je pitanje statusa Kosova unutar Srbije postalo neodvojivo od pitanja statusa Srbije unutar Jugoslavije. Srpski intelektualci i pravoslavna crkva sve više, i sve glasnije, su izražavali zabrinutost zbog statusa Kosova, sedišta brojnih srednjovekovnih manastira i crkava i Pečke partijaršije.⁵²

Maja 1985. grupa akademika Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu počela je rad na sastavljanju memoranduma o poziciji Srbije u Jugoslaviji. „Curenje“ u štampu nedovršenog dokumenta septembra 1986. izazvalo je pravu senzaciju i nemale kritike, između ostalog i od strane srpskog partijskog rukovodstva. Akademici su tvrdili da su Srbija i opšte gledano Srbi u nepovoljnom položaju u Jugoslaviji kojom dominira antisrpska koalicija republičkih elita (slovenačke, hrvatske itd.) čiji je interes bio decentralizovana Jugoslavija. Oni su pozvali Srbe da se ujedine da bi zaštitili svoj status i svoja prava. Potpisnici su predstavljali mali procenat članstva Akademije (i među njima nije bio Ćosić, kako se inače veruje), ali dokument je generalno naišao da dobar prijem kod intelektualaca nezadovoljnih pozicijom Srba u Jugoslaviji posle donošenja Ustava iz 1974.⁵³

⁵² E. Biberaj, St. K. Pavlowitch, *The Albanian Problem in Yugoslavia: Two Views*, Institute for the Study of Conflict, London, 1982; Dragović-Soso, „Saviours“, pogl. 3; N. Malcolm, *Kosovo: A Short History*, pogl. 6 i 7; Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 78–93; up. B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988.

⁵³ Osamdesetosmogodišnji akademik Vaso Čubrilo, koji je kao tinejdžer bio pripadnik Mlade Bosne, nalazio se među onima koji su se protivili Memorandumu. Za više podataka o ovom dokumentu i njegovom uticaju, vidi A. H. Budding, „Systemic Crisis and National Mobilization: The Case of the 'Memorandum of the Serbian Academy'“, *Harvard Ukrainian Studies*, 22 (1998), 49–69; i Dragović-Soso, „Saviours“, 177–195; up. K. Mihailović, V. Krestić, „Memorandum SANU“: *Odgovori na kritike*, SANU, Beograd, 1995. Vidi i R. Halili, „We, Sons of the Nation: Intellectuals as generators of Albanian and Serbian national ideas and programs“, u A. Pavlović *et al.* (eds), *Serbian-Albanian Relations: Figuring Out the Enemy*, Routledge, London, 2019, pogl. 8 i druge priloge u tom zborniku.

Naredne godine slovenački intelektualci objavili su sličan nacionalistički dokument u časopisu *Nova revija* koji je iritirao vođstvo JNA. Srpsko-albanski spor biće neko vreme u senci sukoba između Srbije i Slovenije i između slovenačke nacionalističko-liberalne omladine i armijskog vrha. Slovenci ne samo da su se opirali srpskim pozivima na jačanje federacije već su težili njenom dodatnom slabljenju; pozivi na reformu titoističkog sistema, pa čak i jednopartijske države alarmirali su generale. JNA je bila jedina centralistička institucija u zemlji; takođe je sve više izgledala kao poslednji bastion titoizma. Slom osovine Beograd-Ljubljana, za koju neki autori tvrde da je držala Jugoslaviju na okupu, imaće dalekosežne posledice na sudbinu zemlje.⁵⁴

Sredinom osamdesetih, širom Jugoslavije pojavila su se nova, mlađa rukovodstva. U Srbiji, Ivan Stambolić (1936–2000), tehno-krata poreklom iz moćne komunističke porodice, kao rođak prethodno pominjanog Petra Stambolića, postao je predsednik Saveza komunista 1984. Do njegovog uspona i uspona njegovog protežea, Slobodana Miloševića (1941–2006), došlo je tokom unutrašnjih partijskih borbi u kojima je preovladala nova generacija. Stambolić je 1986. postao predsednik predsedništva Socijalističke Republike Srbije, dok je Milošević preuzeo mesto partijskog vođe. Iako je bio kritički nastrojen prema Memorandumu SANU, Stambolić nije bio posebno popularan kod rukovodstava drugih federalnih jedinica. Pozivao je na promenu Ustava iz 1974. za koji je smatrao da je Srbiju stavio u nepovoljan položaj. Težio je dijalogu, političkom pregovaranju i kompromisu s drugim jugoslovenskim vođama; sukob i radikalizacija nisu bili u njegovom programu. Kada se 1987. okrenuo protiv Stambolića, Milošević je isprva imao podršku nekih drugih repu-

⁵⁴ Dragović-Soso, „Saviours“, pogl. 4; Ramet, *Nationalism and Federalism*, pogl. 9 i 10; Woodward, *Balkan Tragedy*; up. M. Zečević, *Na istorijskoj prekretnici: Slovenci u politici jugoslovenske države, 1918–1929*, I, Prosveta, Institut za savremenu istoriju, Institut za zgodovino delavskega gibanja, Beograd, Ljubljana, 1985.

bličkih rukovodstava, ne zato što je bio liberalni reformator, kako su ga na početku videli neki zapadni mediji, već zato što je smatran za pravovernijeg komunistu koji će srezati i liberalnu i nacionalističku inteligenciju, a i zato što je Stambolić delovao kao sposobniji takmac. Miloševićeve kolege širom Jugoslavije uskoro su uvidele, na svoju i na žalost svih, da su ga ozbiljno potcenile.

„Antibirokratska revolucija“

Diplomac Pravnog fakulteta Beogradskog univerziteta i uspešan bankar pre ulaska u visoku politiku sredinom osamdesetih godina, Milošević je bio u braku sa ljubavlju iz mladosti, Mirjanom Marković (1942–2019). Po tome što je bio povučen, porodičan čovek koji se odavao utisak umerenog i nezainteresovanog za sticanje ličnog bogatstva (za razliku od nekih pripadnika njegovog najbližeg kruga), on nije bio tipičan srpski političar. Nije se odvajao od svoje supruge i slaba tačka su mu bila problematična deca. Sloba i Mira, kako će postati poznati devedesetih, dolazili su iz različitih društvenih slojeva, ali ujedinjavale su ih porodične tragedije. Njegovi roditelji preselili su se iz Crne Gore u Srbiju na početku Drugog svetskog rata; oboje su radili kao učitelji i njegova majka bila je članica Komunističke partije. Nakon rata su se razveli, nakon čega se Miloševićev otac, koji je diplomirao teologiju i predavao ruski jezik, vratio u Crnu Goru. Nasuprot tome, Mira je dolazila iz dobro poznate srpske komunističke porodice. Oba njena roditelja bili su istaknuti partizani. Njen otac, Momčilo Moma Marković (1912–1992), bio je narodni heroj i član centralnih komiteta i srpske i jugoslovenske komunističke partije nakon rata. Njen stric, Dragoslav Draža Marković (1920–2005) bio je jedan od vodećih srpskih i jugoslovenskih komunističkih političara; kao predsednik skupštine (1969–1974) i predsedništva Socijalističke Republike Srbije (1974–1978) bio je najmoćniji čovek u Srbiji, a 1983–84. je predsedavao i predsedništvom Saveza komunista Jugoslavije. Mirina majka umrla je tokom rata, pod ponešto nerazjašnjenim okolnostima. Slobini roditelji počinili

su samoubistvo kada je on već odrastao. Mirina podrška i ambicija često su smatrani zaslužnim za Miloševićevu političku karijeru, ali bez njegovog bliskog prijateljstva s Ivanom Stambolićem Milošević možda ne bi ušao u visoku politiku.

Za predsednika beogradske partijske organizacije Milošević je izabran 1984. godine. Kako je već rečeno, dve godine kasnije postao je šef srpske partije, krećući se stopama svog mentora Stambolića koji je u međuvremenu postao predsednik predsedništva SR Srbije. Stvarna prekretnica u Miloševićevom usponu do popularnosti dogodila se tokom posete Kosovu aprila 1987. kada su lokalni predstavnici Srba protestovali zbog diskriminacije od strane albanske većine. Želeli su da razgovaraju sa Stambolićem, ali on je poslao svoju desnu ruku, iako nema svedočanstva da je Milošević do tada pokazivao mnogo interesovanja za „kosovsko pitanje“. Kasnije se ispostavilo da su lokalne vođe kosovskih Srba manipulirale Miloševićem, tražeći njegovu zaštitu od pretežno albanske policije. Policija je upotrebila prekomernu silu (što je policija u Jugoslaviji i inače radila), ali Milošević nije znao da su srpski demonstranti prethodno bacali kamenje na policiju da bi isprovocirali nasilnu reakciju. Miloševićev odgovor: „Niko ne sme da vas bije“ bio je spontan i predstavljao je nešto novo. To je izgovorio okružen ljutitom masom civila koja je tvrdila da je napadnuta od naoružanih policajaca. Prema očevicima, veoma mali broj ljudi mogao je da čuje Miloševićeve istorijske reči usred sve buke i napetosti. Scenu je ipak snimila i emitovala širom Jugoslavije beogradska televizija. Do vremena kada se Milošević vratio u srpsku i jugoslovensku prestonicu te večeri, cela zemlja bila je upoznata s onim što je rekao. Gotovo istog trenutka postao je srpski nacionalni heroj. Ovaj će događaj obeležiti Miloševićev uspon, što će dovesti do podele unutar srpskog Saveza komunista, a rezultat će biti uklanjanje Stambolićeve umerene frakcije.⁵⁵

⁵⁵ P. Ristanović, *Kosovsko pitanje 1974–1989*, Prometej, Informatika, Novi Sad, Beograd, 2019, 470–472. Postoji prilično obimna literatura o Miloševiću, između ostalog L. J. Cohen, *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of*

Milošević je uspostavio kontrolu nad partijom na Osmoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije septembra 1987.⁵⁶ U frakciji koja je sa Stambolićem srušena nalazio se i Dragiša Pavlović (1943–1996) koji je nasledio Miloševića na čelu beogradske partijske organizacije, kao i tridesetdevetogodišnja istoričarka i političarka Ljubinka Trgovčević koja je prethodno dobila NIN-ovu nagradu za publicistiku, za knjigu o ulozi srpskih intelektualaca u stvaranju Jugoslavije (i danas standardno štivo o ovoj temi).⁵⁷ Miloševića su mnogi savremenici videli kao modernog, energičnog političara koji je u dodiru sa narodom, ali nije nužno bila reč o generacijskom sukobu. Među njegovim pristalicama nalazili su se Dušan Čkrebić (1927–2022), predsednik predsedništva SR Srbije pre Ivana Stambolića, kao i generali Nikola Ljubičić (1916–2005), nekadašnji dugogodišnji jugoslovenski ministar odbrane, i Petar Gračanin (1923–2004) koji je, pošto se povukao iz aktivne službe, zamenio Stambolića na mestu predsednika predsedništva SR Srbije (1987–1989). Milošević je kasnih osamdesetih godina obezbedio većinsku podršku unutar partije (i neko vreme takođe uživao gotovo jednodušnu podršku nacionalističke inteligencije i crkve), ali njegovom političkom programu protivili su se vodeći komunisti starije generacije, Draža Marković (uprkos porodičnim vezama) i Petar Stambolić. Miloševiću su se od početka suprotstavljali i liberalni intelektualci i disidenti, ali

Slobodan Milošević, Westview Press, Boulder, CO, 2001; A. Djilas, „A Profile of Slobodan Milošević“, *Foreign Affairs*, 72:3 (1993), 81–96; S. Djukić, *Milošević and Marković: A Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2001 (S. Đukić, *Kraj srpske bajke*, Samizdat, Beograd, 1999); A. LeBor, *Milošević: A Biography*, Bloomsbury, London, 2003; V. Vujačić, „Slobodan Milošević: Charismatic Leader or Plebiscitarian Demagogue?“, u V. Tismăneanu et al. (eds), *World Order after Leninism*, University of Washington Press, Seattle, WA, 2006, 107–126; up. L. Silber, A. Little, *The Death of Yugoslavia*, Penguin Books, BBC Books, London, 1995, pogl. 2 (L. Silber, A. Little, *Smrt Jugoslavije*, Radio B92, Beograd, 1996).

⁵⁶ Pavlović, et al. (eds), *Slobodan Milošević*; S. Inić, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja S. Inića*, Radio B92, Beograd, 1995.

⁵⁷ Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*.

je kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina uživao izuzetno snažnu podršku srpske (i crnogorske) javnosti.

Mada će zauzimati isti, liberalno-demokratski i antinacionalistički politički prostor u devedesetim, Stambolićeva frakcija skraja osamdesetih nije bila saveznik kritičke inteligencije i opozicionih političara u Srbiji. Isto se može reći i za srpske komunističke „liberale“. Do političkih sukoba ranih sedamdesetih i kasnih osamdesetih dolazilo je *unutar* partije i *među* komunistima, iako su imali duboke posledice na celo srpsko i jugoslovensko društvo. Nadalje, sukob Miloševića i Stambolića 1987. tek je kasnije prepoznat kao prekretnica. U vreme kada se odvijao smatran je za još jedan unutarpartijski sukob što nije bilo ništa neobično za onovremenu Jugoslaviju.

Radnicima, nekad glavnom stubu samoupravne radničke klase, rečeno je kasnih osamdesetih da se pridruže borbi za „samoupravljanje“ srpske nacije. Isticanje nezadovoljstva položajem sopstvene nacije se pokazalo kao delotvoran način za neutralizaciju nezadovoljstva među radnicima koji su protestovali zbog pogoršanja životnog standarda. Jednom prilikom, oktobra 1988, Milošević se obratio velikom skupu radnika koji su došli da protestuju zbog porasta životnih troškova, ali su odlučili da se vrate na posao pošto su čuli Miloševićev govor. Kako je to formulisao jedan srpski novinar, „ljudi su došli kao radnici, a vratili se kao Srbi“. Istoriciari nastavljaju da vode rasprave u kojoj meri su radnici bili izmanipulisani a u kojoj su meri oni predstavljali aktivne učesnike tokom tog ključnog perioda nacionalističke mobilizacije u Srbiji.⁵⁸

Kada se Milošević vratio na Kosovo, na 600. godišnjicu Kosovske bitke 28. juna 1989, ušao je u panteon srpskih nacionalnih heroja – barem za neko vreme. Doleteo je helikopterom da bi održao drugi ključan govor u svojoj karijeri. Simbolično, izgledao je kao vaskrsli

⁵⁸ G. Musić, „They Came as Workers and Left as Serbs: The Role of Rakovica's Blue-Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the Late 1980s“, u R. Archer *et al.* (eds), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Routledge, London, 2021, 132–154.

ILUSTRACIJA 7.5 Slobodan Milošević (desno) pred mnoštvom kamermana i fotografa 17. oktobra 1988. u Beogradu, pre otvaranja partijskog plenarnog zasedanja (AFP via Getty Images)

ILUSTRACIJA 7.6 Kosovski Albanci mole se pored kovčega mladića ubijenog tokom demonstracija 2. februara 1990. u Podujevu, Kosovo (Michel Gangne/AFP, via Getty Images)

knez Lazar koji se spušta s nebesa da vodi svoj narod još jednom na Kosovu polju. Milošević je u stvari napravio direktno poređenje 1389. i 1989. Obraćajući se masi od nekoliko stotina hiljada Srba i Crnogoraca koji su došli iz svih krajeva zemlje i sveta, rekao je da se 600 godina nakon Kosovske bitke Srbi još jednom suočavaju s velikim bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene, kazao je uzbuđenoj masi. Visoki zvaničnici iz drugih jugoslovenskih republika koji su prisustvovali proslavi s nelagodom su slušali Miloševićeve reči.

Pod izgovorom takozvane antibirokratske revolucije, Milošević je radio na ostvarivanju svog programa obnove suvereniteta Srbije nad pokrajinama i proširenja uticaja na Crnu Goru gde su postojala snažna prosrpska osećanja i solidarnost s kosovskim Srbima. Milošević, čija je porodica poreklom iz Crne Gore, veličan je kao nacionalni heroj u „sestrinskoj republici“ Srbije. Suočavajući se sa masovnim demonstracijama i pritiskom javnosti (u organizaciji Miloševićevih ljudi i njemu naklonjenih medija), rukovodstva Vojvodine i Crne Gore podnela su ostavke. Proteste Albanaca na Kosovu nasilno su ugušile policija i savezna vojska. Jugoslovenski federalni sistem sada je postao prednost, pošto je Milošević iznenada stekao kontrolu nad četiri od osam glasova u kolektivnom Predsedništvu SFRJ (Srbija, Vojvodina, Kosovo i Crna Gora).

Dok su Francuzi obeležavali 200. godišnjicu Francuske revolucije, Srbi i Crnogorci proslavljali su 600. godišnjicu Kosovske bitke. Evropljani na istoku kontinenta uskoro će početi da ruše komunizam pomoću mešavine liberalizma i nacionalizma, ali u Srbiji Milošević je populističkim apelima preduhitrio i prisvojio mnoga društvena nezadovoljstva. Na početku je izgledalo da ima ambiciju da bude novi Tito, ali pošto je njegova popularnost poticala iz delimičnog zagovaranja srpskog nacionalističkog cilja, brend „titoizma“ koji je reklamirao bio je manje privlačan za konzervativne komunističke elite u drugim republikama, posebno u Hrvatskoj. Deset godina mlađi od Gorbačova, četrdesetosmogodišnji Milošević uspešno je „igrao“ na kartu mladog, reformski opredeljenog političara koji je modernizovao zemlju dok stara, partizanska generacija napušta scenu. Nje-

gova dva crnogorska protežea, Momir Bulatović (1956–2019) i Milo Đukanović (rođ. 1962) pripadaju još mlađoj generaciji. Đukanović se održao na vlasti, kao predsednik ili premijer, ili pri vlasti sve do aprila 2023, kada je izgubio predsedničke izbore od Jakova Milatovića, političara nove generacije čije navodno bliske veze sa Srpskom pravoslavnom crkvom izleda nisu u suprotnosti sa proevorpskom politikom. Đukanović je prethodno marginalizovao Bulatovića, koristeći crnogorski nacionalizam ne bi li učvrstio vlast i vodio malu republiku do nezavisnosti 2006. (vidi sledeće poglavlje).

Kako se bližio kraj Hladnog rata tako se smanjivao međunarodni značaj Jugoslavije. Strana pomoć je presušila, a serija mera ekonomske stabilizacije nije mogla da spreči visoku inflaciju i nestašice hrane krajem osamdesetih. Tada je Ante Marković (Hrvat iz Bosne, ali kadar SR Hrvatske), tehnokrat koji će biti, kako se ispostavilo, poslednji jugoslovenski premijer, uveo ekonomsku reformu koja je otvorila put za uspostavljanje slobodnog tržišta. Marković je 1989–1990. stabilizovao jugoslovenski dinar i brzo popravio životni standard Jugoslovena. No, njegovu reformističku vladu potkopavale su tri republike, Srbija, Hrvatska i Slovenija. Kada je izašao na republičke izbore 1990. s vlastitom partijom, Savezom reformskih snaga Jugoslavije, doživeo je poraz od nacionalističkih partija, čak i u Bosni, u kojoj je uživao veću podršku nego igde drugde u zemlji, ne nužno zato što je bio rođen u ovoj republici. Mogao je proći bolje na saveznim demokratskim izborima, ali oni nikad nisu održani. Mnogo se govorilo o usponu Miloševića i srpskoj dominaciji u Jugoslaviji, ali osim Markovića i drugi Hrvati su zauzimali ključne pozicije u zemlji. Stipe Šušar (1936–2004) je bio na čelu Saveza komunista Jugoslavije kasnih osamdesetih godina, dok je Budimir Lončar (rođ. 1924) bio poslednji jugoslovenski ministar inostranih poslova. No, projugoslovenski političari bili su sve više marginalizovani i to ne samo od Miloševića, već širom Jugoslavije.

Jugoslovenska država je postala zavisna od opstanka socijalizma, a federalizacija i sve veće podele unutar vladajuće partije oslabili su zemlju do tačke raspada. Možda ne iznenađuje što država nije mogla dugo preživeti nakon propasti Saveza komunista Jugoslavije

na njegovom poslednjem kongresu januara 1990, održanom u Beogradu. Odlazak slovenačkih delagata, nakon čega su kongres napustili i delegati iz Hrvatske, označio je kraj kongresa, i, kako će se ubrzo pokazati, Saveza komunista. Istovremene centrifugalne i centripetalne sile koje su vukle federalne jedinice u različitim smerovima uskoro su dovele do rascepa i fragmentacije.

8.

PROPAST I OPORAVAK (nakon 1990)

Srbija u tranziciji

Krajem septembra 1990. proglašen je novi ustav u srpskoj skupštini. U pokušaju da cementira promene do kojih je došlo tokom „antibirokratske revolucije“ 1988–1989, vladajuća stranka ignorisala je pozive opozicije na izbore za ustavotvornu skupštinu pre dogovora oko novog demokratskog ustava. Autonomija Vojvodine i Kosova i Metohije (u međuvremenu je vraćeno staro ime južne pokrajine) postala je uglavnom simbolična. Navodno, to je bio odgovor na zahtev srpskog naroda za „ponovno ujedinjenje“ Srbije. Paralelno s tim, javljao se sve jači osećaj da bi ne samo Srbija već svi Srbi unutar Jugoslavije trebalo da se ujedine, posebno ako se federacija raspadne. U doba kada se širom Nemačke čulo skandiranje „Mi smo jedan narod“ (*Wir sind ein Volk*) na putu ponovnog ujedinjenja, slično su raspoloženje izražavali mnogi Srbi širom sve razjedinjenije Jugoslavije. „Oj Srbijo iz tri dela ponovo ćeš biti cela“, glasio je u to vreme popularan slogan.¹

¹ U početku je nemački slogan glasio 'Mi smo narod' (*Wir sind das Volk*). Ovo su uzvikivali istočnonemački demonstranti tokom 1989. i 1990. godine, ali se slogan ubrzo pretvorio u poziv za ujedinjenje nemačkog naroda u vreme pada Berlinskog zida.

Postojala je konfuzija, i to ne samo kod Srba, oko toga da li je složeni jugoslovenski ustav iz 1974. garantovao pravo na samoopredeljenje konstitutivnih naroda ili republika ili, možda, i jednih i drugih. Izgledalo je da srpsko rukovodstvo meša etnički nacionalizam, jugoslovenski socijalizam i zahteve opozicije za demokratijom zapadnog stila prema kojoj se društvo očigledno kretalo.² Po novom ustavu iz 1990, „Republika Srbija je demokratska država svih građana koji u njoj žive, zasnovana na slobodama i pravima čoveka i građanina, na vladavini prava i na socijalnoj pravdi“. Opis federalne jedinice kao „države“ navodno je trebalo da naglasi obnovljeni „suverenitet“ Srbije. No, kako je ranije rečeno, po ustavu SFRJ iz 1974. „socijalistička republika“, najbitnija jedinica savezne Jugoslavije, jeste „država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i na samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi“.³ Prefiks „socijalistička“ je izbačen iz imena Srbije 1990, ali ne i crvena zvezda i drugi simboli iz komunističkog doba. Savez komunista Srbije jula 1990. postao je Socijalistička partija Srbije (bitno: ne *Srpska* socijalistička partija). Mandat poslanika (i predsednika) Narodne skupštine od 250 poslaničkih mesta, traje četiri godine; mandat predsednika republike traje pet godina; biraju se na slobodnim, demokratskim izborima. Vlada zemlje direktno je odgovorna skupštini.

Definisanje Srbije kao građanske, a ne kao etničke države bilo je primereno, pošto se 1991. godine manje od dve trećine njenih građana (zajedno s Kosovom i Vojvodinom) izjašnjavalo kao Srbi. Prema poslednjem jugoslovenskom popisu sprovedenom te godine, oko 8,5 miliona Srba živelo je u Jugoslaviji, što je bilo oko 36,2 procenta od 23,5 miliona stanovnika čitave zemlje. Stanovnika Srbije bilo je nešto

² A. H. Budding, „Nation/People/Republic: Self-determination in Socialist Yugoslavia“, u L. J. Cohen, J. Dragović-Soso (eds), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Purdue University Press, West Lafayette, IN, 2008, 91–130.

³ *Ustav Republike Srbije*, Beograd, 1990, član 1; *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1974, član 3.

ispod 9,8 miliona, od toga Srba 6,4 miliona (nešto više od pet miliona u „užoj“ Srbiji, oko 1,15 miliona u Vojvodini i nekih 200.000 na Kosovu); bilo je takođe 1,68 miliona Albanaca koji su uglavnom živeli na Kosovu, 345.000 Mađara i 107.000 Hrvata u Vojvodini; Muslimana je bilo 237.000, uglavnom u Sandžaku (za koji su Srbi sve češće upotrebljavali staro ime Raška) i 140.000 Crnogoraca od koji je polovina živelo u „užoj“ Srbiji. Bilo je i 318.000 samodeklarisanih Jugoslovena. U isto vreme, oko 2,1 miliona Srba živelo je izvan Republike Srbije, uglavnom u Bosni i Hercegovini (1,37 miliona) i Hrvatskoj (580.000). U Crnoj Gori manje od 60.000 stanovnika se izjasnilo kao Srbi, ali se može pretpostaviti da je znatan broj među pola miliona Crnogoraca širom Jugoslavije (od kojih je 380.000 živelo u Crnoj Gori) takođe prihvatilo neki vid srpskog identiteta. Konačno, u Sloveniji (47.000) i Makedoniji (44.000) živelo je ukupno još 91.000 Srba. Više ljudi neko ikad, preko 1.200.000, izjasnili su se kao Jugosloveni na popisu 1981; deset godina kasnije, na poslednjem jugoslovenskom popisu, bilo je 700.000 Jugoslovena, još uvek veliki broj, veći od ukupnog broja Crnogoraca, jednog od zvaničnih jugoslovenskih naroda. Pored više od 300.000 u Srbiji, znatan broj Jugoslovena živeo je u Bosni (240.000) i Hrvatskoj (105.000).⁴ Mnogi su pripadali gradskoj eliti ili su bili deca iz mešanih brakova, ali ih je priličan broj bio srpskog porekla ili imao i srpski i jugoslovenski identitet.

U isto vreme, kao najveća i geografski najraspršenija jugoslovenska grupa, Srbi su verovali da oni mogu najviše izgubiti raspadom Jugoslavije, posebno ako do toga dođe duž granica socijalističkih republika unutar zemlje. Raskorak između tih granica i geografske raširenosti Srba u nekoliko republika doprinelo je njihovoj nacionalnoj homogenizaciji. Srbija je sve više bila viđena kao srpska nacionalna država, možda posebno među budućim srpskim manjinama u Hrvatskoj i Bosni.

⁴ R. Petrović, „The National Composition of Yugoslavia's Population, 1991“, *Yugoslav Survey* (Beograd) 33: 1 (1992), 3–24. (Vidi i mapu 7.1). Brojke koje su navedene za Albance su procena, pošto je mnogo njih bojkotovalo popis.

Osim Miloševićevih socijalista i ne uzimajući u obzir izobilje malih partija i „grupa građana“, dve glavne političke stranke učestvovala su na srpskim izborima decembra 1990, prvim višepartijskim izborima nakon jugoslovenskih izbora 1927 (ne uzimajući u obzir kvazidemokratske izbore 1938.) i prvim u Srbiji posle 1912, kada je Pašićeva Narodna radikalna stranka osvojila 84 od 160 mesta u Narodnoj skupštini.⁵ Platforma Srpskog pokreta obnove (SPO) bila je antikomunistička; mnogi u Jugoslaviji su Miloševića i socijaliste videli kao slabo prikrivene komuniste. SPO se zalagao za demokratiju, obnovu monarhije s Karađorđevićima na prestolu i rehabilitaciju generala Mihailovića i njegovog ratnog pokreta. Vođa partije, Vuk Drašković (rođ. 1946) bio je harizmatični nekadašnji komunistički novinar koji je postao pisac istorijskih romana bestselera koji prikazuju prošlost Srba u romantičarsko-nacionalističkim tonovima. Drašković će ubrzo ublažiti svoja gledišta i počće da govori protiv rata, ali 1990, kada je izgledalo da su Slovenija i Hrvatska na putu da napuste federaciju, zalagao se za reorganizaciju Jugoslavije u posebne nacionalne države koje bi bile labavo povezane. Po takvom scenariju, Srbija bi se proširila na „srpske zemlje“ širom Jugoslavije. Desno od Draškovića na političkom spektru nalazilo se nekoliko marginalnih, ekstremno desnih, militantnih grupa, među njima i Srpski četnički pokret Vojislava Šešelja (rođ. 1954). Šešelj, rođen u Sarajevu, ranije je predavao kao asistent na tamošnjem Fakultetu političkih nauka, pre nego što je isključen iz Saveza komunista i zatvoren sredinom osamdesetih zbog pisanja nacionalističkih tekstova. Kasnije se preselio u Beograd i preobrazio svoj „pokret“ u Srpsku radikalnu stranku, jednu od najvećih političkih partija u Srbiji tokom poslednje decenije XX veka.

⁵ Svi podaci o izbornim rezultatima u Srbiji od 1990. koji su citirani u ovom poglavlju preuzeti su sa vebajta Dokumentacionog centra Vreme, Beograd (www.vreme.com/vreme/kako-smo-birali; posećeno 8. 3. 2023); up. R. Thomas, *Serbia under Milošević: Politics in the 1990s*, Hurst, London, 1999 (R. Tomas, *Srbija pod Miloševićem: politika devedesetih*, Samizdat B92, Beograd, 2002).

Politički centar zauzimala je Demokratska stranka. Njen predsednik je bio Dragoljub Mićunović (rođ. 1930), profesor filozofije koji je pripadao grupi Praksis i koji je, čitalac će se prisetiti, učestvovao u demonstracijama 1968. na Beogradskom univerzitetu. Umerenih političkih stavova, Mićunović je bio ugledan veteran opozicione scene u Srbiji tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Oko Mićunovića okupio se *crème de la crème* liberalno-demokratskih intelektualaca, političara i aktivista Srbije. Takva koncentracija nezavisno mislećih pojedinaca s jakim karakteristikama i različitim gledištima o „srpskom pitanju“ dovešće do napuštanja stranke ključnih članova osnivača tokom devedesetih i stvaranja nekoliko novih političkih partija. U društvu naizgled opredeljenom za poništavanje nepravdi iz komunističkog doba, demokrate su bile jedina velika politička organizacija koja je mogla tvrditi da ima kontinuitet s nekom međuratnom partijom, naime Demokratskom strankom Ljube Davidovića i Milana Grola. Takve tvrdnje nisu bile bez temelja. Osim zauzimanja za demokratiju i dijalog s drugim jugoslovenskim narodima, što su vrednosti slične onima originalnih demokrata, direktnu vezu ponudio je i Desimir Tošić koji je krajem tridesetih godina bio na čelu omladinske sekcije Demokratske stranke. Kako je ranije pomenuto, Tošić je zajedno s mnogo starijim Božidarom Vlajićem (u međuratnom periodu bliskim saradnikom Davidovića i Grola), vodio kampanju za demokratizaciju Srbije i Jugoslavije s drugim istaknutim prodemokratski orijentisanim srpskim i jugoslovenskim emigrantima, Vanetom Ivanovićem, Brankom Pešeljem, Adilom Zulfikarpašićem i kasnije Aleksom Đilasom, sinom disidenta Milovana Đilasa. Tošić se 1990. vratio u zemlju iz Londona, kada je imao 70 godina. Iako je bio postavljen za potpredsednika Demokratske stranke i izabran za poslanika u skupštini Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) tokom devedesetih, Tošić je nadalje bio javni intelektualac, neumoran i principijelan kritički glas u prilog demokratije, sve do smrti februara 2008.⁶ Još jedan istaknuti demokrata i povratnik iz Londona

⁶ A. Đilas, „Patriotski antinacionalizam Desimira Tošića“, predgovor za Tošić, *Snaga i nemoć: Naš komunizam, 1945–1990*, Akademija nova, Beograd, 1998; D. Tošić, *Stvarnost protiv zablude: Srpsko nacionalno pitanje*, prir. A.

bio je Borislav Pekić (1930–1992). Jedan od najproslavljenijih savremenih srpskih pisaca, Pekić se kao mladić pridružio Grolovim demokratama posle Drugog svetskog rata, pre nego što je stranka defakto bila zabranjena. Zbog svog političkog delovanja je robijao i kasnije emigrirao u Englesku. Prerano je umro, ubrzo nakon povratka u Beograd, početkom devedesetih.

Demokrate su nudile liberalno-demokratsku i projugoslovensku platformu, ali, možda zabrinute da će ih preteći glavni rivali, i one su smatrale da ako neki narodi budu napustili Jugoslaviju Srbi treba da traže način da u ujedinjenoj državi ostane koliko god je moguće više njihovih sunarodnika. Ideološki bliske demokratama, ili u nekim slučajevima levo od njih, bilo je nekoliko malih antiratnih grupa, građanskih partija i pojedinaca. Među njima su bili Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI) i srpski ogranak Saveza reformskih snaga koji je predvodio bivši premijer Ante Marković. „Levicom“ je, međutim, dominirala Miloševićeva Socijalistička partija koja se obraćala starim komunistima, novim nacionalistima i „običnim“ ljudima koji su verovali da Milošević teži miru i očuvanju Jugoslavije ili barem zaštiti Srba širom Jugoslavije.

Za razliku od zapadnih novinara, koji su dolazili u Beograd da bi ga intervjuisali, nije izgledalo da se mnogo ljudi u Srbiji i Jugoslaviji seća Milovana Đilasa ili da želi da bude javno s njim povezano. Kako se približavao osamdesetoj godini, verovatno je bio prestar da bi se aktivno ponovo uključio u politiku i nije verovatno da je to i želeo. No, Đilasovo političko iskustvo i mudrost, da ne pominjemo demokratski kredibilitet koji je imao u inostranstvu, bili bi neprocenjivi za mladu i konfuznu srpsku demokratiju. Jedna od malobrojnih javnih ličnosti koja je uvažavala Đilasa bio je Tošić, ali i on je bio marginalizovan čak i u vlastitoj stranci.⁷

Đilas, predg. St. K. Pavlowitch, S. Mašić, Beograd, 1997 i *Kritikom ka prosvetivanju*, Službeni glasnik, Beograd, 2008; M. Lakićević, *Desimir Tošić: Između ekstrema*.

⁷ M. Đilas, *Raspad i rat: Dnevnik, 1989–1995*, Vukotić medija, Beograd, 2022; Lakićević, *Desimir Tošić*, 686–738.

Početkom decembra 1990. održani su istovremeni skupštinski i predsednički izbori u Srbiji. Izlaznost je bila visoka, gotovo 71,5 procenata od blizu osam miliona registrovanih glasača. No, većina kosovskih Albanaca bojkotovala je izbore. Socijalistička partija koja je, kao naslednica Saveza komunista, kontrolisala medije i raspolagala mnogo većim finansijskim sredstvima od opozicije odnela je ubedljivu pobedu, dobivši više od 2,32 miliona glasova (nešto više od 46 procenata izašlih na izbore i gotovo 33 procenta svih upisanih glasača), što joj je donelo 194 mesta u skupštini sa 250 poslanika. Draškovićev Srpski pokret obnove bio je drugi sa nešto manje od 800.000 glasova (19 poslaničkih mesta), dok su Demokrate završile na trećem mestu s gotovo 375.000 glasova (sedam mesta, jedno manje od svih „grupa građana“ zajedno).

Slobodan Milošević je čak dobio više od svoje partije na predsedničkim izborima, dobivši više od 3.285.000 glasova (više od 65 procenata izašlih na izbore). Drašković je bio na dalekom drugom mestu, s nešto ispod 825.000 glasova (16,4 procenta). Ivan Đurić, međunarodni autoritet za istoriju Vizantije i istaknuti antinacionalistički intelektualac, bio je zajednički kandidat Markovićevih reformista i UJDI-ja. Iako je dobio samo 277.000 glasova (5,52 procenta izašlih), to je bilo dovoljno za treće mesto.

Kao i ostatak Jugoslavije, Srbija je bila sekularna republika, ali Srpska pravoslavna crkva, u titoističkom dobu poluvidljiva, u to se vreme pojavila kao defakto „državna crkva“. Gotovo paralelno s predsedničkim i parlamentarnim izborima skraja 1990, Srpska pravoslavna crkva izabrala je novog duhovnog vođu.⁸ Prvog decembra 1990. (igrom slučaja, skoro zaboravljena godišnjica stvaranja Jugoslavije 1918), bolesnog partijarha Germana (1958–1990) nasledio je patrijarh Pavle (1990–2009). U to vreme episkop raško-prizrenski, simbolički važne eparhija koja uključuje i Kosovo, izbor Pavla je ipak bio neočekivan. Nekoliko starijih episkopa isticali su se po

⁸ Prema tradiciji Srpske pravoslavne crkve, njenog patrijarha bira Duh sveti sa kratke liste dobijene na osnovu glasova episkopa.

svojoj glasnoj odbrani „srpskih prava“ u Jugoslaviji; nakon početne podrške Miloševiću, pozivali su narod da glasa protiv njega i protiv Socijalističke partije koju je crkva videla kao loše prikrivene komuniste. Stariji episkopi podržavali su nacionalističke srpske vođe širom Jugoslavije (što će činiti i tokom rata), ali se smatralo da je novi patrijarh umeren. Govorio je na antivladinim, prodemokratskim demonstracijama 1991. godine i ponovo 1996/97. Tokom devedesetih crkva je igrala važnu političku ulogu. Podržavala je stvaranje ujedinjene srpske države na teritoriji bivše Jugoslavije, ali je unutar sebe bila heterogenija nego što se to obično veruje.⁹

Milošević će ostati na vlasti, prvo kao predsednik Srbije, potom i „male“ Jugoslavije (1997–2000), još gotovo devet godina, ali nikad neće imati takvu podršku. Na vlast je došao tokom institucionalne krize krajem osamdesetih, na talasu srpskog nacionalizma koji on sam nikad nije zagovarao, o čemu svedoči njegovo ponavljano odbijanje da načini ikakve simboličke ustupke četničkom pokretu ili monarhiji. Nevoljno je napustio komunističku platformu i samo su u Crnoj Gori, gde su na vlasti bili njegovi puleni, višepartijski izbori održani kasno koliko i u Srbiji. Slovenija je bila predvodnica, s demokratskim izborima održanim početkom aprila 1990, a ubrzo zatim i Hrvatska. Mešavina bivših komunista i demokratske opozicije preuzela je vlast u Ljubljani, gde je Milan Kučan, reformisani komunist postao prvi predsednik nezavisne Slovenije. U Hrvatskoj, na izborima je pobedila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Franjo Tuđman, vođa HDZ, postao je prvi hrvatski nekomunistički predsednik. Ovaj nekadašnji general JNA koji je postao nacionalistički disident i istoričar (u doktorskoj disertaciji se bavio Hrvatskom u

⁹ M. Đorđević, *Kišobran patrijarha Pavla: Kritika palanačkog uma*, Pešćanik, Beograd, 2010; R. Radić, M. Vukomanović, „Religion and Democracy in Serbia since 1989: The Case of the Serbian Orthodox Church“, u S. P. Ramet (ed.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges since 1989*, Houndmills, Basingstoke, 2014, 180–211; M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001; Perica, *Balkan Idols*.

kraljevini Jugoslaviji), bio je ozloglašen zbog kontroverznih publikacija u kojima je relativizovao i minimalizovao ustaško nasilje nad Srbima, Jevrejima i Romima.

Socijalistička partija Srbije bila je naslednica starog Saveza komunista Srbije, ali je na neki način bila i nova partija, nastala iz „antibirokratske revolucije“, sa svežim članstvom, privučenim mešavinom kvazikomunizma i srpskog nacionalizma. Milošević nije bio niti harizmatični vođa niti diktator, već autokrata koji je manipulisao srpskom politikom zarad uspostavljanja hibridnog režima koji nikad nije bio potpuno demokratski, ali ni otvoreno diktatorski. Njegova Socijalistička partija dominiraće srpskom politikom tokom devedesetih zajedno s nekoliko savezničkih partija, od kojih je jednu formirala Miloševićeva supruga, Mirjana Marković, profesorka sociologije koja je ostala verna svojim marksističkim korenima. Neki su politički sistem u Miloševićevoj Srbiji opisivali kao „višepartijsku diktaturu“ ili „demokaturu“ (reč koja kombinuje demokratiju i diktaturu).¹⁰ Opozicija i sloboda govora tolerisani su sve dok ozbiljno nisu ugrožavali vladajuću stranku i njene saveznike. Tako je Draškovića policija pretukla i uhapsila, a slobodni mediji su često bili pod udarom vlasti.

Mitinge podrške Miloševiću u vreme „antibirokratske revolucije“ je jedan srpski književnik nazvao „događanjem naroda“. Izgledalo je da se veliki deo naroda okrenuo protiv vlasti samo par godina kasnije, kada se 9. marta 1991. nekoliko stotina hiljada ljudi okupilo na ulicama Beograda (ilustracija 8.1) zahtevajući nezavisne državne medije, veću slobodu govora i više demokratije, a bilo je i onih koji su demonstrirali protiv „komunista“ i za obnovu kraljevine Srbije ili su jednostavno bili nezadovoljni sve lošijim životnim standardom. Ne iznenađuje što je tako velika grupa demonstirana obuhvatala ljude s različitim političkim gledištima. Kada je postalo jasno da policija ne može kontrolisati demonstrante, među kojima su bili Drašković, vođe Demokratske stranke, studenti, intelektualci i radnici, srpski

¹⁰ N. Popov, „Zbrka oko opozicije“, *Republika* (Beograd), no. 197, 16–30. Septembar, 1998.

ILUSTRACIJA 8.1 Antivladini protesti, Beograd, 9. mart 1991.
(foto Goranka Matić)

predsednik zatražio je podršku Jugoslovenske narodne armije koja je poslala tenkove na beogradske centralne ulice protiv nenaoružanih demonstranata. Protesti su ugušeni, uz dve žrtve. To je bio prvi, ali nažalost ne i poslednji put da JNA interveniše protiv civila tokom finalne jugoslovenske krize (vojska je prethodno korišćena da uguši demonstracije kosovskih Albanaca tokom osamdesetih). Protesti su obnovljeni 28. juna; ovog puta su im se pridružili roditelji zabrinuti za svoje sinove koji su služili vojni rok u Sloveniji, gde je rat upravo počeo, ali se režim održao. Naredni veliki protesti izbiće godinu dana kasnije, u leto 1992.

Ironično je, možda, to da su poslednji dani Jugoslavije obeleženi i sportskim uspesima zemlje. Prvi put je jedan njen fudbalski tim, beogradska Crvena zvezda, postao evropski šampion nakon pobede nad Olimpikom iz Marselja, šampionom Francuske, u utakmici odigranoj u italijanskom gradu Bariju maja 1991; Crvena zvezda potom je u Tokiju porazila Kolo-Kolo iz Čilea, šampiona Južne Amerike decembra iste godine, i zvanično postala klupski šampion sveta. Upr-

kos komunističkim počecima, simbolizovanim u njenom imenu, i mada su među njenim najboljim igračima bili Crnogorac, Hrvat, Makedonac, bosanski Musliman i rumunski Srbin, uspeh Crvene zvezde njeni su navijači proslavljali kao uspeh Srbije. Prethodne godine utakmica između zagrebačkog Dinama i Crvene zvezde bila je prekinuta zbog nasilja navijača. Kasnije je taj događaj opisan kao simbolički početak rata u Jugoslaviji. „Preuzimanje“ kontrole nad militantnim navijačima kluba, poznatih kao Delije (vidi pogl. 3) od Željka Ražnatovića Arkana, osuđivanog kriminalca i nekadašnjeg plaćenog ubice jugoslovenskih tajnih službi, bilo je značajno iz dva razloga. Arkan je uspeo da navijače koji su se suprotstavljali „komunisti“ Miloševiću (i podržavali opozicionog vođu Draškovića) preokrene u pobornike „srpske stvari“ u Jugoslaviji. Drugo, kasnije je upravo iz redova fudbalskih huligana regrutovao pripadnike paravojne jedinice koja je sprovodila kampanju terora u Hrvatskoj i Bosni. (Hrvatske paravojne grupe takođe su regrutovale iz redova militantnih fudbalskih navijača).¹¹ Pomalo u senci svega ovoga ostali su jednako impresivni uspesi u košarci. Krajem juna 1991, u vreme kada se vodio rat u Sloveniji (zbog čega je startni plejmejker reprezentacije, Slovenac, morao da napusti nacionalni tim u završnici takmičenja), jugoslovenska muška reprezentacija pobedila je na evropskom prvenstvu koje se igralo u Italiji. Ista grupa igrača, koju su uglavnom činili srpski i hrvatski košarkaši, uz nekoliko igrača iz Bosne, Crne Gore i Slovenije, pobedila je na svetskom prvenstvu u Argentini prethodne godine. Proslava nakon pobede pokvarena je kada je srpski igrač bacio hrvatsku zastavu iz Drugog svetskog rata koju je doneo pripadnik hrvatske dijaspeore u Argentini. Potom je aprila 1992. glavni takmac Crvene zvezde, beogradski Partizan, postao evropski klupski šampion u košarci. Zbog rata u Jugoslaviji, Partizan, u čijoj prvoj petorci je igrao jedan hrvatski košarkaš, bio je prinuđen da „domaći teren“ prebaci u predgrađe Madrida. Nakon

¹¹ R. Mills, *The Politics of Football in Yugoslavia: Sport, Nationalism and the State*, I. B. Tauris, London, 2018 (R. Mills, *Nogomet i politika u Jugoslaviji: sport, nacionalizam i država*, Profil, Zagreb, 2019).

što su sankcije UN (vidi naredni tekst) bile ukinute 1995. Savezna Republika Jugoslavija (odnosno Srbija i Crna Gora) je ređala uspehe u košarci, odbojci i vaterpolu, osvajajući zlatne medalje na Olimpijskim igrama, svetskim i evropskim prvenstvima.

Srbi i raspad Jugoslavije

U Srbiji i među Srbima godine 1991. postojala je znatna podrška za JNA i rat „za Jugoslaviju“ ili, možda, za „srpski narod širom Jugoslavije“ ili za „veliku Srbiju“, iako se činilo da niko ne razume stvarno šta sve to znači. Mobilizujuća snaga srpskog nacionalizma bila je jaka početkom devedesetih, ali je to bio nacionalizam bez jasno formulisanog programa. Barem neki srpski dobrovoljci koji su odlazili u Hrvatsku (i kasnije u Bosnu) da se bore, ponekad vikendom, bili su motivisani izgledima za pljačku i otimačinu imovine nesrba. Državni i ostali mediji pod kontrolom vlasti širili su propagandu o „ugroženom srpskom narodu“, Hrvatima kao „ustašama“ i davali prostor ekstremnim nacionalistima, dok se režim naizgled nije odricao Jugoslavije (ili bar njenog imena) i mirnog rešenja krize. Oficiri i vojnici JNA su predstavljali snažan vizuelni podsetnik na Titovu Jugoslaviju, državu koja nije više postojala; neki su i koristili rečnik iz vremena Drugog svetskog rata, iako su im se pridružili dobrovoljci sa četničkim kokardama i ekstremno desničarske paravojne jedinice. Otud, ne treba da iznenadi da najveći broj Srba nije bio siguran ko se i za šta se bori, pa čak ni da li je Srbija uopšte umešana u rat.¹²

¹² J. Dragović-Soso, „Rethinking Yugoslavia: Serbian Intellectuals and the 'National Question' in Historical Perspective“, *Contemporary European History*, 13:2 (2004), 170–184; A. Pavković, „The Serb National Idea: A Revival 1986–92“, *The Slavonic and East European Review*, 72:3 (1994), 440–455 i „From Yugoslavism to Serbism: The Serb National Idea 1986–1996“, *Nations and Nationalism*, 4:4 (1998), 511–528; M. Todorova, „Is There Weak Nationalism and Is It a Useful Category?“, *Nations and Nationalism*, 21:4 (2015), 681–699.

S druge strane, mali ali kulturno uticajni džepovi otpora ratu i nacionalizmu obrazovali su se u u Beogradu i drugim urbanim centrima. Među njima bili su Beogradski krug nezavisnih intelektualaca i Žene u crnom (ilustracija 8.2), dok su rok muzičari držali koncerte za mir širom zemlje. Kako je jeseni 1991. eskalirao rat u Hrvatskoj, mnogi mladi Srbi gledali su kako da izbegnu mobilizaciju. Procena je da su samo u Beogradu desetine hiljada muškaraca izbeglo da se odazove na vojni poziv ili da su dezertirali. Džepovi kosmopolitizma, tolerancije manjina (etničkih, religijskih, seksualnih) i otpor nacionalizmu preživeli su širom Srbije i bivše Jugoslavije.¹³ Odnosi među zajednicama pogoršali su se tokom devedesetih, a periodično je dolazilo do nasilnih incidenata i zastrašivanja Albanaca koji su živeli u centralnoj Srbiji, Muslimana u Sandžaku i Hrvata u Vojvodini, uključujući prisilna iseljenja, pa čak i ubistva. No, etnička čišćenja i masovna ubistva nesrba sprovedena su na spornim teritorijama koje su se nalazile ili izvan međunarodno priznatih granica Srbije (npr. istočna Bosna) ili tamo gde je postojao snažan secesionistički pokret, s potencijalnom međunarodnom podrškom (Kosovo).¹⁴

¹³ V. P. Gagnon, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2004; R. Lučić, „Dead Heroes and Living Deserters: The Yugoslav People's Army in Valjevo, Serbia at Outbreak of War 1991“, *Nationalities Papers*, 43:5 (2015), 735–752; A. Milićević, „Joining Serbia's Wars: Volunteers and Draft-dodgers, 1991–95“, doktorska disertacija, University of California, Los Angeles, 2004; B. Bilić, *We Were Gasping for Air: [Post-]Yugoslav Anti-War Activism and Its Legacy*, Nomos, Baden-Baden, 2012 (B. Bilić, *Borile smo se za vazduh: (post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2015); S. Jansen, *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*, prev. s engleskog A. Bajazetov-Bučen, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005; A. Mimica (ed.), *Druga Srbija: deset godina posle, 1992–2002*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002. Vidi i brojeve sada ugašenog časopisa *Republika* (1989–2015), kao i publikacije Helsinškog komiteta za ljudska prava u Srbiji (www.helsinki.org.rs/publications.html; posećeno 8. 3. 2023).

¹⁴ Vidi J. Ron, *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*, University of California Press, Berkeley, CA, 2003.

ILUSTRACIJA 8.2 Žene u crnom, antiratne demonstracije, Beograd, 1992.
(foto Goranka Matić)

Raspad Jugoslavije bio je složen proces i najbolje se može razumeti ukoliko mu se pristupi kao višedimenzionalnoj pojavi. Mnogi ma se činilo kao da je kasnih osamdesetih i ranih devedesetih ponovo izbio Drugi svetski rat, iako ovaj put, kako je to zapazio Milovan Đilas, bez višenacionalne snage kao što su bili partizani. Istovremeno, istorijsko nasleđe, posebno ono Drugog svetskog rata, stvaranje Jugoslavije i ratovi 1912–1918. igrali su važnu, i ne dovoljno proučenu ulogu u oblikovanju konačne jugoslovenske krize uopšte i konkretno spske politike.¹⁵ Ova je knjiga ukazala ne neke srednjoročne

¹⁵ Intervju s Đilasom u časopisu *Radio TV revija* (Beograd), januar 1993 (www.yugopapir.com/2016/04/milovan-ilas-u-jugoslaviji-se-u-stvari.html; posećeno 8. 3 2023). Vidi i B. Denich, „Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide“, *American Ethnologist*, 21:2 (1994), 367–390; J. Dragović-Soso, „Saviours of the Nation, 100–114; R. M. Hayden, „Recounting the Dead: The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in late and post-Communist Yugoslavia“, u

i dugoročne faktore, ali istovremeno je važno imati na umu da čak i tokom perioda najviše nacionalne homogenizacije kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina nije postojala jedinstvena srpska pozicija.

Kombinacija unutrašnjih faktora, ideološki razvitak socijalističke Jugoslavije, ekonomska kriza, uspon ekskluzivističkih nacionalizama i populističkih vođa, kao i promene u svetu (kraj Hladnog rata i kolaps Sovjetskog saveza i drugih komunističkih režima u Istočnoj Evropi) doprineli su kraju Jugoslavije.¹⁶ Isprva nezainteresovana i ponekad loše obaveštena „međunarodna zajednica“, zakupljena krajem Hladnog rata, nizala je jedno ad hok „rešenje“ za drugim, bez jasnog krajnjeg cija.¹⁷

Rat iz devedesetih godina doneo je propast Srbiji i Srbima širom bivše Jugoslavije od koje tek treba da se oporave. Ukupno, nekih 35.000 Srba izgubilo je živote od oko 130.000 ljudi koji su poginuli tokom jugoslovenskih ratova između 1991. i 2001. Samo Bošnjaci (ime pod kojim su bosanski Muslimani postali poznati nakon 1993) sa 65.000 mrtvih imali su veći broj žrtava (vidi naredni tekst). Ekonomija Srbije bila je razorena, a slično su bili narušeni njen regionalni

R. S. Watson (ed.), *Memory, History and Opposition Under State Socialism*, School of American Research Press, Santa Fe, NM, 1994, 167–184; W. Höpken, „War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia“, *East European Politics and Societies*, 13:1 (1999), 190–227.

¹⁶ Literatura je ogromna, ali kao dobar početak mogu poslužiti sledeći radovi: J. Dragović-Soso, „Why Did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations“, u Cohen, Dragović-Soso (eds), *State Collapse*, 1–39; D. Jović, „The Disintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approaches“, *European Journal of Social Theor*, 4:1 (2001), 101–120 i *Yugoslavia: A State that Withered Away*; Woodward, *Balkan Tragedy*.

¹⁷ St. K. Pavlowitch, „Who s 'Balkanizing' Whom? The Misunderstandings between the Debris of Yugoslavia and an Unprepared West“, *Daedalus*, 123:4 (1994), 203–223; Woodward, *Balkan Tragedy*, pogl. 6 i 9; up. J. Glaurdić, *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven, CT, 2011 (J. Glaurdić, *Vrijeme Europe: zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Mate, Zagreb, 2011).

i međunarodni ugled. Da ne pominjemo sporu i bolnu tranziciju ka demokratiji za koju je tokom prve decenije ovog veka izgledalo da ide u pravom smeru, da bi doživela veliki zastoj na početku druge decenije, nakon izbora 2012. o čemu će kasnije biti reči.

„Ujedinjenje“ Srbije pod Miloševićem krajem osamdesetih godina i proširenje njenog uticaja na Crnu Goru samo su delimično ublažili strahove Srba oko fragmentacije nacije zbog raspada Jugoslavije. U Bosni i Hrvatskoj živelo je oko 25 procenata svih Srba u Jugoslaviji, od kojih su mnogi preživeli ustaški genocid ili su bili potomci preživelih. Kako će se čitalac prisetiti, oko 300.000 Srba ubijeno je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj između 1941. i 1945, od kojih više od 200.000 u Bosni i Hercegovini koja je bila deo satelitske NDH. Dok su na jugoslovenskom nivou Srbi i bosanski Muslimani pretrpeli srazmerno slične gubitke (po oko osam procenata), u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj stradao je otprilike svaki šesti Srbin. Krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina prošlog veka, srpska propaganda ponavljala je priče o beskrajnoj patnji Srba i iznosila preuveličane brojke žrtava. Ovo je navelo Miću Popovića, srpskog slikara i jednog od kritičkih intelektualaca zabrinutih za položaj Srba u Jugoslaviji, da opiše ovu pojavu kao „pogibeljomaniju“ (fasciniranost velikim žrtvama vlastite nacije).

Rat u Sloveniji, 1991.

Kada su 25. juna 1991. Hrvatska i Slovenija proglasile nezavisnost od Jugoslavije, u Hrvatskoj je u početku bilo relativno mirno, dok je u Sloveniji izbio oružani sukob između JNA i slovenačke Teritorijalne odbrane oko kontrole graničnih prelaza. „Deset dana“ rata u Sloveniji šokirali su Jugoslaviju ali i međunarodnu javnost. Sve od kraja Drugog svetskog rata u Evropi nije bilo oružanih sukoba, i do ne tako davno Jugoslavija je bila hvaljena kao model multinacionalne i multireligijske koegzistencije, čak i kada je nakon Titove smrti zemlja ušla u period duže političke i ekonomske krize.

U poređenju s onim što se kasnije događalo u Hrvatskoj, na Kosovu i posebno u Bosni, slovenački rat bio je i kratak i protekao je

s relativno malo prolivene krvi, iako su obe strane pretrpele gubitke; živote je izgubilo 44 vojnika i oficira JNA i 18 slovenačkih teritorijalaca.¹⁸ Istinska tragedija slovenačkog rata sastojala se u tome što je učinila krajnje neverovatnim očuvanje jugoslovenske države ili makar njenu mirnu disoluciju. Nakon propasti Saveza komunista Jugoslavije početkom 1990, JNA je ostala poslednja jugoslovenska institucija; ona je, takođe, bila jedina institucija koja nije bila federalizovana nakon pomaka ka većoj decentralizaciji sredinom šezdesetih, kako je već rečeno.¹⁹ Iako je jedan broj viših slovenačkih oficira još neko vreme ostao u JNA, ubrzo će Jugoslovenska narodna armija prestati da bude jugoslovenska. Početkom 1992. ona je defakto postala srpska vojska.

Slovenački rat takođe je obeležio početak međunarodnog angažovanja u jugoslovenskoj krizi; međunarodno prisustvo u delovima bivše Jugoslavije nastavljeno je do danas. Trojka ministara Evropske ekonomske zajednice susrela se 7. jula 1991. s vođama jugoslovenskih republika i vojske na hrvatskom ostrvu Brioni, nekadašnjoj Titovoj rezidenciji. Na tom sastanku trojka je uspela da dogovori tromesečni prekid vatre u Sloveniji.²⁰ Koliko je ljudi primetilo da je skup održan

¹⁸ Vidi C. Baker, *The Yugoslav Wars of the 1990s*, Palgrave, London, 2015; M.-J. Calic, *A History of Yugoslavia*, 297–317 i „Yugoslavia's Wars of Succession, 1991–1999“, u J. R. Lampe, U. Brunnbauer (eds), *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, Routledge, London, 2020, 514–520; Lampe, *Yugoslavia*, 369–381, 406–415; S. L. Burg, P. S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, M. E. Sharpe, Armonk, N. Y., London 1999; T. Judah, *Kosovo: War and Revenge*, Yale University Press, New Haven, CT, 2000 (T. Džuda, *Kosovo: rat i osveta*, Samizdat B92, Beograd, 2002).

¹⁹ J. Gow, *Legitimacy and the Military*; M. Hadžić, *Sudbina partijske vojske*; up. V. Kadijević, *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*, Politika, Beograd, 1993; K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ: Sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*, Dan Graf, Beograd, 2005.

²⁰ „Brionska deklaracija (7. 7. 1991)“, K. Nikolić, V. Petrović, *Rat u Sloveniji: Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*, II (jun–jul 1991), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, 133–135.

na 50. godišnjicu zvaničnog početka partizanskog ustanka u okupiranju Srbije i Jugoslaviji?

Prema odredbama primirja, slovenački teritorijalci obustaviće opsadu kasarni i drugih vojnih objekata, i ponovo im uključiti struju i vodu, te omogućiti snabdevanje životnim namirnicama. Preostali slovenački oficiri i vojnici na odsluženju vojnog roka moći će da napuste vojsku ako tako budu želeli. Neki su oficiri ranije promenili stranu, brojni slovenački vojnici pobjegli su iz kasarni, ali mnogi su ostali u vojsci tokom Slovenačkog rata. Sve vojne jedinice vратиće se u kasarne i tamo ostati. No, ubrzo je vojska počela da se povlači iz Slovenije, uglavnom u garnizone u Bosni i Srbiji.²¹ Povlačenje vojske, koje nije bilo predviđeno julskim sporazumom, bio je nedvosmislen znak da su savezne vlasti, na koje je Srbija sada imala odlučujući uticaj, dopustile Sloveniji da ide. Kasnije se pokazalo da je srpsko rukovodstvo odlučilo da digne ruke od Slovenije i delimično Hrvatske. Hrvatska Krajina i Istočna Slavonija, krajevi sa velikim srpskim zajednicama, ostali bi u manjoj jugoslovenskoj federaciji kojom bi dominirali Srbi.²² U teoriji, takva bi federacija mogla obuhvatati Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju, ali srpsko rukovodstvo je do tada već potpuno bilo usredsređeno na ostvarenje cilja da Srbi žive u jednoj državi, a ne kao manjine u državama naslednicama Jugoslavije. Srpsko rukovodstvo, zajedno s Miloševićem, nije pozivalo na stvaranje „Velike Srbije“. Oni su davali prednost državnom okviru koji bi na-

²¹ „Odluka predsedništva SFRJ o dislociranju jedinica i ustanova JNA iz R. Slovenije (18. 7. 1991)“ i „Naredba Sekretara SSNO [Veljka Kadijevića] o premeštanju snaga i sredstava sa teritorije R. Slovenije (18. 7. 1991)“, u isto, 282–284; up. S. Mesić, *Kako smo srušili Jugoslaviju: Politički memoari posljednjeg Predsjednika Predsjedništva SFRJ*, Globus International, Zagreb, 1992, 123–124.

²² B. Jović, *Poslednji dani SFRJ: Izvodi iz dnevnika*, Politika, Beograd, 1995, 262. Vidi i Jovićevo svedočenje na suđenju Slobodanu Miloševiću pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu, 18. novembra 2003. (www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-jovic.htm; posećeno 7. 3. 2023).

stavio da se zove Jugoslavija i koji bi ostao država u kojoj bi živela većina Srba. U stvarnosti, međutim, postalo je jasno da bi takva država na kraju defakto bila proširena Srbija i da neće biti jednostavno povući njene granice s obzirom na to da su Srbi živeli u etnički mešanim sredinama. U telefonskom razgovoru vođenom 1. jula 1991. dok je rat u Sloveniji još uvek trajao, Milošević je rekao Radovanu Karadžiću (rođ. 1945), vođi bosanskih Srba, da „što se tiče Slovenije tiče ja bih ih pustio odmah... Da idu odmah, a ovi drugi kad se s nama razgraniče“. Karadžić je odgovorio da će za tri meseca situacija biti jasnija u Bosni, ali Milošević je od njega zahtevao da radikalizuje stvari, da bi se kapitalizovalo na želji Evropljana da se održi mir. „Ma kakvi tri meseca, ja mislim da treba radikalno sad neke stvari da se promene, radikalno“, rekao je Milošević Karadžiću.²³

Raspad Jugoslavije i razmišljanje srpskog rukovodstva 1991. treba razumeti u kontekstu tadašnjih događaja. Ipak, dilema s kojom su se srele srpske vođe nije bila nova. Kralj Aleksandar navodno je krajem dvadesetih godina razmatrao „amputaciju“ Hrvatske sa zadržavanjem područja sa srpskom većinom, ali ju je potom odbacio kao nepraktičnu. Deceniju kasnije, nakon stvaranja autonomne Hrvatske unutar Jugoslavije, povel se rasprava među srpskim političarima i intelektualcima gde treba povući granice srpske banovine. Jugoslovenski i srpski komunisti potom su stvorili federalnu Srbiju sa pokrajinama nakon mnogo rasprava i premišljanja. Zapravo, pitanje *gde je Srbija* mnogo je starije od Jugoslavije, kako je pokazano u ovoj knjizi, i bilo je ključno za stvaranje Jugoslavije 1918, kao i njen raspad početkom devedesetih. Jugoslavija je bila idealan, ali takođe i praktičan i pragmatičan izbor 1918. i 1945, zato što je okupila najviše Srba u jednoj državi. U oba slučaja, takođe je zahtevala maštovitost ključnih južnoslovenskih vođa i intelektualaca, nešto što je uglavnom manjkalo 1991. Ako su srpske, hrvatske i slovenačke vođe stvorile Jugoslaviju 1918. onda su srpske, hrvatske i slovenačke vo-

²³ „Telefonski razgovor između Karadžića i Miloševića (1. 7. 1991)“, u Nikolić, Petrović, *Rat u Sloveniji*, 106–108.

de odustale od nje početkom devedesetih godina. Oni koji su imali mašte i dobre volje (Ante Marković, bosansko i makedonsko rukovodstvo, srpski demokratski i projugoslovenski intelektualci kao oni okupljeni oko UJDI-ja i emigrantske Demokratske alternative) nisu imali stvarnu snagu i imali su malu podršku u narodu.²⁴

Hrvatsko-srpski rat, 1991–1995.

Kako su napetosti rasle u Hrvatskoj, a prvi oružani sukobi izbili avgusta 1990. izgledalo je da Jugoslovenska narodna armija deluje kao mirotvorac između hrvatskih i srpskih milicija. Pokazalo se da je to nemoguć zadatak i vojska je na kraju stala na srpsku stranu. Za razliku od hrvatske vlade, hrvatski Srbi videli su JNA kao „svoju vojsku“, protivnu hrvatskoj nezavisnosti i, barem na početku, protiv raspada Jugoslavije. U oficirskom kadru, ako ne i među najvišim oficirima, preovladavali su Srbi i Crnogorci i to je zasigurno imalo uticaja, ali nije bio jedini razlog za nemogućnost vojske da ostane neutralna, mirotvorna snaga. Nova hrvatska vlada odbacila je ideologiju na kojoj je JNA počivala, naime titoistički komunizam kombinovan s tradicijom partizanskog otpora u Drugom svetskom ratu. Iako nikad nije rehabilitovao ustaški režim, Tuđman je bio opsednut idejom hrvatske nacionalne homogenizacije pomoću ideološkog izmirenja hrvatskih partizana i ustaša. U isto vreme, u leto 1991. Drugi svetski rat i dalje je živeo u pamćenju mnogih Jugoslovena, pa nije teško razumeti zašto su hrvatski Srbi na JNA gledali sa znatno više simpatija nego novu hrvatsku vlast.

²⁴ M. Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, Penguin Books, London, 1992 (Miša Gleni, *Pad Jugoslavije: treći balkanski rat*, Samizdat B92, Beograd, 2002); D. Jović, „The Slovenian-Croatian Confederal Proposal: A Tactical Move or an Ultimate Solution?“, u Cohen, Dragović-Soso (eds), *State Collapse*, 249–280; D. Tošić, „The Democratic Alternative“ i B. Horvat, „The Association for Yugoslav Democratic Initiative“, u D. Djokić (ed.), *Yugoslavism*, 286–297, 298–303.

Uprkos usponu nacionalizma među Srbima u Hrvatskoj, mnogi su se i dalje poistovećivali sa socijalističkom Jugoslavijom. Na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj, održanim aprila 1990, većina hrvatskih Srba glasala je za Socijaldemokratsku partiju Hrvatske, preimenovane hrvatske komuniste. No, čak ni srpski glasovi nisu pomogli bivšim komunistima koji su izgubili izbore od nacionalističke, desničarski orijentisane Hrvatske demokratske zajednice. Srpska demokratska stranka Jovana Raškovića (1929–1992) bila je na drugom mestu po glasovima kod hrvatskih Srba. Nasuprot tome, većina bosanskih Srba kasnije je glasala za Srpsku demokratsku stranku Radovana Karadžića. To bi se možda moglo objasniti šestomesečnim razmakom između izbora u Hrvatskoj i Bosni, što je večnost u doba kada se politička situacija menja iz dana u dan, ali, takođe, ukazuje i na često potcenjivani pluralitet u srpskoj politici. Slično tome, hrvatski Srbi manje su bili instrument Beograda na početku jugoslovenskog sukoba nego što se to obično misli.²⁵

Sve do septembra 1991. sukob u Hrvatskoj nije eskalirao do rata u punom zamahu, ali je do oružanih sukoba dolazilo još tokom leta 1990. i proleća 1991. Od jeseni 1991, Hrvatska će biti pozornica prvog istinski destruktivnog jugoslovenskog rata. Takođe, bio je to jedini pravi hrvatsko-srpski rat, zato što se u Bosni Hrvati i Srbi nisu međusobno mnogo borili, uz neke važne izuzetke kao što je bila bitka za koridor u severozapadnoj Bosni 1992. (vidi ispod); obe strane, ali posebno Srbi, pre svega će biti angažovane na sukobu s bosanskim Muslimanima, odnosno proterivanju i uništenju muslimanskog stanovništva na teritorijama na koje su pretendovali. Za razliku od Slovenije, gde je odgovor vojske uglavnom bio uzdržan, pokrenuta je velika ofanziva protiv hrvatskih jedinica, ponekad s malo obzi-

²⁵ Vidi M. Dragojević, *Amoral Communities: Collective Crimes in Time of War*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2019 (M. Dragojević, *Identiteti u ratu: civilne žrtve u komparativnoj perspektivi*, Srednja Europa, Zagreb, 2020); H. Hayball, „Serbia and the Serbian Rebellion in Croatia (1990–1991)“, doktorska disertacija, Goldsmiths, University of London, 2015.

ra prema gubicima života civila i imovine, kao odgovor na napade na vojne objekte. Najžešće borbe vodile su se u Istočnoj Slavoniji. Grad Vukovar, u kojem je pre rata stanovništvo činilo oko 55 procenata Hrvata i 45 procenata Srba pretrpeo je gotovo potpuno uništenje do njegovog „oslobođenja“ 18. novembra 1991. od redovnih i rezervnih jedinica JNA (u kojoj su u tom trenutku i dalje bili i bosanski Muslimani i Makedonci kao oficiri i vojnici) i srpskih paravojnih formacija. Na poljoprivrednom dobru Ovčara vojni rezervisti i srpski dobrovoljci streljali su barem 200 hrvatskih zatvorenika. (Počinioćima je suđeno u Beogradu 2009. i dobili su visoke zatvorske kazne; 2021. je Apelacioni sud u Beogradu presudio da porodice žrtava imaju pravo na odštetu). Hrvatski ratni zarobljenici slati su u logore u Srbiji, gde su bili izloženi lošem postupanju i torturi. Jeseni 1991. ostaci JNA i crnogorski rezervisti i dobrovoljci granatirali su Dubrovnik čija je lepota i duga istorija privlačila posetioce iz celog sveta. Ako im je bilo stalo do međunarodne podrške i ugleda, srpsko i crnogorsko rukovodstvo to nisu pokazivali; njihovi potezi takođe su uništili i poslednju nadu da bi se mogla očuvati neka vrsta ujedinjene jugoslovenske države, iako treba reći da je slovenačko rukovodstvo posle proglašenja nezavisnosti krajem juna 1991. odbijalo svaku sugestiju sa strane da bi Slovenija mogla ostati povezana sa ostatkom zemlje, a sličan stav je zauzela i Hrvatska.

U decembru 1991. Nemačka i Austrija počele su da vrše pritisak za međunarodno priznanje Hrvatske i Slovenije. Kao odgovor na to, Srbi su proglasili „Republiku Srpsku Krajinu“ (RSK). To jeste učinjeno s podrškom Srbije, ali Beograd nikada formalno nije priznao srpske otcepljene državnice u Hrvatskoj i Bosni. Januara 1992. Evropska ekonomska zajednica priznala je nezavisnost Hrvatske i Slovenije; Sjedinjene Američke Države su ih kao nezavisne države priznale u aprilu. Rat u Hrvatskoj je stao, barem za neko vreme. Otprilike, trećina republike je bila pod kontrolom hrvatskih Srba, uključujući Liku, Baniju, Kordun i dalmatinsko zaleđe, te istočne delove Slavonije. Velik deo te teritorije nekad je bio deo habzburške Vojne krajine. Iako su neka od tih područja pretežno bila srpska, stanovništvo je uglavnom bilo izmešano. Izvori se razlikuju, ali

u područjima pod kontrolom hrvatskih Srba pre rata živelo je oko 280.000 Srba, 180.000 Hrvata i 57.000 Jugoslovena i „drugih“. Do 1993–1994. manje od 20.000 Hrvata ostalo je da živi na njima, pošto je većina bila proterana; mnogi su se uselili u kuće Srba koji su imali slične razloge da odu s područja pod kontrolom hrvatske vlasti. Zapravo, za samo nekoliko nedelja od eskalacije sukoba u septembru, gotovo 80.000 hrvatskih Srba izbeglo je u Srbiju, dok je oko 10.000 Hrvata uglavnom iz Vojvodine izbeglo u suprotnom smeru.²⁶ Srbi su nastavili da odlaze, na početku uglavnom u Srbiju, iz Zagreba, Siska, Splita, Zadra, Šibenika, Osijeka i drugih gradskih centara, a što bi se moglo nazvati „tihim etničkim čišćenjem“, zato što je uglavnom prošlo nezapaženo u međunarodnim medijima. Godine 1991. oko 88.000 Srba živelo je u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku; 2011. bilo ih je tek nešto više od 35.000.²⁷

Oni Srbi koji su ostali rizikovali su da budu izbačeni iz kuća i stanova, premlaćivani su ili čak ubijani, kao što se desilo s porodicom Zec koju su likvidirali pripadnici posebne jedinice hrvatske policije u njihovom stanu u Zagrebu početkom decembra 1991. Umereni Hrvati suočavali su se sa sličnim rizicima. Još pre eskalacije sukoba, 1. jula 1991. ubijen je Josip Rajhl-Kir, šef policije u Osijeku; ubili su ga hrvatski nacionalisti zato što se zalagao za kompromis s lokalnim Srbima. Uprkos svemu tome, mala, odvažna grupa srpskih intelektualaca i političara, u kojoj je bio i Milorad Pupovac (rođ.

²⁶ Calic, „Yugoslavia's Wars“, 515; Fond za humanitarno pravo (Beograd), „Digitalni narativ: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini“, 29. oktobar 2021. (<http://www.hlc-rdc.org/?p=38198>; posećeno 8. 3. 2023); Hayball, 356; „Podaci o prognanicima i izbjeglicama u Domovinskom ratu“, *Hrvatski vojnik* (Zagreb), no. 559, 24. avgust 2018. (<https://hrvatski-vojn timer.hr/podaci-o-prognanicima-i-izbjeglicama-u-domovinskom-ratu>; posećeno 8. 3. 2023); up. J. Gow, *The Serbian Project and Its Adversaries: A Strategy of War Crimes*, Hurst, London, 2003, pogl. 6.

²⁷ T. Opačić, „Otpis stanovništva: Olujna pustinja“, *Novosti* (Zagreb), 6. avgust 2021; R. M. Hayden, *From Yugoslavia to the Western Balkans: Studies of a European Disunion, 1991–2011*, Brill, Leiden, 2013.

1955), profesor socijalne lingvistike na Zagrebačkom univerzitetu i jedan od osnivača UJDI-ja, ostala je u Hrvatskoj tokom rata. Oni su vodili kampanju za mir, vladavinu prava i demokratizaciju, javno kritikujući i hrvatsku vlast i krajiške Srbe. Umerene Srbe, kao što je Pupovac, podržavali su slično hrabri antiratni Hrvati, „Jugosloveni“, „Srbohrvati“, Jevreji i „drugi“, što će reći oni iz mešanih brakova i pripadnici manjina koji se nisu lako uklapali u dominantne i međusobno konkurentne „srpske“ i „hrvatske“ etikete.

Na politiku hrvatskih Srba (i, opštije, srpsku i jugoslovensku) ne treba gledati kao na dihotomiju između „umerenjaka iz gradova“ i „radikala s planine“. Iako su ekstremisti na obe strane živeli u gradovima, nije svako na selu podržavao rat. Smešteno uz samu granicu sa „državicom“ Krajinom, srpsko selo Donje Dubrave bilo je okruženo hrvatskim selima, ali je oružani sukob izbegnut zahvaljujući istaknutim meštanima, koji su uprkos međuetničkim tenzijama, strahu i nepoverenju uspeali da održe mir. Među njima je bio i Čedomir Višnjić, rođen u Donjim Dubravama; odabran je za predstavnika sela, verovatno zbog toga što je diplomirao političke nauke na Univerzitetu u Zagrebu. Nakon rata Višnjić se preselio u Zagreb gde je aktivno učestvovao u srpskim kulturnim aktivnostima i u hrvatskoj politici, i gde je bio pomoćnik ministra za kulturu u nekoliko hrvatskih vlada koje je podržavala Pupovčeva Samostalna demokratska srpska stranka. Do sličnih lokalnih rešenja, osmišljenih zarad izbegavanja rata, došlo se i u Gorskom kotaru, području u severozapadnoj Hrvatskoj sa istorijski velikom srpskom zajednicom.

Kraj Jugoslavije najveći broj Jugoslovena doživeo je kao veliku traumu. Srbi su lamentirali nad raspadom zemlje za koju su podneli izuzetno velike žrtve u XX veku. Okrivljavane su Austrija i Nemačka, i to ne samo od Srba, za podršku nezavisnosti dve severozapadne bivše jugoslovenske republike; nekima je ovo „mirisalo“ na lice merje, istorijsku nepravdu po kojoj su se gubitnici u dva svetska rata osvetili pobednicima. To je ponekad objašnjavano pomoću teorija zavere po kojima je nekako i Vatikan bio umešan u celu stvar. Tako je, na primer, general Kadijević, savezni ministar odbrane i sam mešanog hrvatsko-srpskog porekla, preneo taj sentiment američkim

ILUSTRACIJA 8.3 Srpski rezervisti vraćaju se sa hrvatskog fronta, decembar 1991. (foto Goranka Matić)

diplomatama koji mora da su bili šokirani čuvši Kadijevića kako novu Nemačku opisuje kao „Četvrti rajh“.²⁸ Takva tumačenja i teorije zavere nisu imale osnova u činjenicama i moraju se odbaciti. Štaviše, priznanje secesionističkih republika došlo je nakon ogromnog razaranja koje su izazvale savezne oružane snage, posebno u Hrvatskoj. Ako je trebalo da se Jugoslavija sačuva isključivo silom, da li je međunarodna zajednica mogla nastaviti da podržava njeno očuvanje? No, presedan koji je stvoren ujedinjenjem Nemačke 1990. značio je da granice Evrope nakon Drugog svetskog rata više nisu nepromenljive i to je imalo uticaja i na događaje drugde. Ironično, Titova Jugoslavija nekad je igrala ulogu u približavanju dve Nemačke.²⁹ Godine

²⁸ Ž. Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, „Filip Višnjić“, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, 26; up. Kadijević, *Moje viđenje raspada*.

²⁹ T. Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*, Službeni glasnik, Beograd, 2021, 287–288.

1992–1993. Evropska ekonomska zajednica preobraziće se u Evropsku uniju. Za mnoge Srbe, i neke spoljne posmatrače, bilo je ironije u činjenici da dok su se obe Nemačke i (zapadna) Evropa ujedinjavale, Jugoslavija i s njom srpska nacija su se fragmentisale.³⁰

Međunarodno priznanje nezavisnosti je dočekan u Zagrebu isprva sa pomešanim osećanjima. Mirovne snage Ujedinjenih nacija stigle su u januaru da bi održavale sporazum koji je postignut pomoću međunarodnog posredovanja. Iako su mnogi ljudi osećali olakšanje zbog prestanka borbi, hrvatska vlada nije kontrolisala otprilike trećinu teritorije Hrvatske. Postojao je strah da će mirovne snage UN zapravo konsolidovati granice otcepljene države hrvatskih Srba. Raspad Jugoslavije, koji je započeo deklaracijom o nezavisnosti Hrvatske i Slovenije krajem juna 1991, tako je doveo i do (privremene) dezintegracije Hrvatske i slično će voditi privremenom raspadu Bosne. Kada je reč o krajiškim Srbima, iako su uspeali da zadrže teritoriju pod svojom kontrolom, prvi put nakon kraja Drugog svetskog rata više nisu živeli u istoj državi sa Srbijom, mada su nezvanično održavane tesne veze s Beogradom.

Druga faza rata u Hrvatskoj odvijala se 1995. nakon što je vođstvo hrvatskih Srba odbacilo međunarodni mirovni plan koji bi područjima sa srpskom većinom obezbedio široku autonomiju i mirnu integraciju u Hrvatsku tokom petogodišnjeg perioda. Odbijanje je naišlo na veliko nezadovoljstvo vlasti u Beogradu koje su podržale plan. Uz nezvaničnu podršku SAD, hrvatska vojska je u maju i avgustu sprovela dve uspešne ofanzive protiv otcepljene srpske države koju je Srbija uglavnom napustila. Za samo nekoliko dana početkom avgusta nekih 200.000 hrvatskih Srba izbeglo je sa svojih vekovnih ognjišta ka delovima Bosne koje su držali Srbi i u Srbiju; ubijeno je oko 1.000 srpskih civila, uglavnom starih. Tokom tog perioda, više od 5.000 Hrvata napustilo je Vojvodinu otišavši u Hrvatsku. U novembru je uz posredovanje UN sklopljen sporazum koji će na kraju dovesti do mirne reintegracije Istočne Slavonije u Hrvatsku, zajedno

³⁰ „Introduction“ u Hayden, *From Yugoslavia to the Western Balkans*.

s Vukovarom. Ovo retko mirovno rešenje za sukob u bivšoj Jugoslaviji uglavnom je ostalo ignorisano, moguće zato što se ne uklapa u nacionalističke narative o vekovnom srpsko-hrvatskom sukobu.³¹

Broj žrtava u ratu u Hrvatskoj između 1991. i 1995. procenjuje se na oko 22.000, ili između 18.000 i 23.000 vojnika i civila. Izgleda da se različiti izvori slažu oko toga da su otprilike dve trećine žrtava bili Hrvati, a jedna trećina Srbi. Prema jednom izveštaju, 7.134 Srba je identifikovano kao ubijeno ili nestalo tokom rata u Hrvatskoj.³²

Bosanski ratovi, 1992–1995.

Između dva „poluvremena“ rata u Hrvatskoj, vodio se čak i okrutniji i destruktivniji sukob u Bosni i Hercegovini koja je u nekom smislu bila mikrokozam Jugoslavije, koja se raspadala. Dok su Srbi bili najveća „manjina“ u Jugoslaviji – prema popisu iz 1991. od 23,5 miliona stanovnika zemlje njih je bilo nešto više od 36 procenata – Muslimani su činili oko 43,5 procenata od 4,37 miliona stanovnika Bosne. Iza njih su bili Srbi (31,2 procenata) i Hrvati (17,4). Takođe je u Bosni pred rat živelo 5,5 procenata „Jugoslovena“ (od kojih su neki bili Srbi) i 2,4 procenata drugih nacionalnosti, zajedno

³¹ Vidi D. Jović, *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017; up. Fond za humanitarno pravo (Beograd) „Digitalni narativ: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini“, 29. oktobar 2021. (<http://www.hlc-rdc.org/?p=38198>; posećeno 26.7.2023.).

³² „Srpske žrtve rata i poraća na području Hrvatske i bivše RSK 1990–1998“, Dokumentaciono-informacioni centar Veritas (<http://www.veritas.org.rs/srpske-zrtve-rata-i-poraca-na-podrucju-hrvatske-i-bivse-rsk-1990-1998-2021>; posećeno 8. 3. 2023); up. E. Zebić, „Ljudski gubici u ratu u Hrvatskoj: 22.211 osoba“, *Radio Slobodna Evropa*, 15. januar 2018. (www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-ljutskgubici/28976312.html; posećeno 8. 3. 2023); „Ratni zločini nad Srbima u Hrvatskoj 91–95“, *SNV Bulletin*, no. 16, Zagreb, 2018 (<https://snv.hr/publikacije/snv-bulletin-16>; posećeno 8. 3. 2023).

s malom, ali istorijski važnom jevrejskom zajednicom koja je uglavnom živela u Sarajevu.³³

Na izborima održanim novembra 1990. ogromna većina bosanskih Muslimana glasala je za Stranku demokratske akcije koju je predvodio Alija Izetbegović. U mladosti radikalni muslimanski aktivista, Izetbegović je postao umereniji, iako antikomunistički pobornik prava bosanskih Muslimana. Postao je predsednik predsedništva Bosne i Hercegovine nakon dogovora s Fikretom Abdićem, koji je takođe bio član SDA, i koji je dobio više glasova od Izetbegovića. Abdić je bio popularan poslovni čovek iz Velike Kladuše iz vremena socijalističke Jugoslavije, koji je uprkos umešanosti u korupcionaški skandal osamdesetih godina uživao veliku podršku u narodu, posebno u rodnoj severozapadnoj Bosni. Bosanski Srbi ponajviše su glasali za Srpsku demokratsku stranku. Vođa stranke, Karadžić, psihijatar i pesnik rođen u Crnoj Gori, bio je blizak nacionalističkim intelektualcima u Srbiji i među hrvatskim Srbima. Bosanski Hrvati uglavnom su glasali za bosanski ogranak Hrvatske demokratske zajednice. Sve tri glavne bosanske partije tvrdile su da su demokratske, ali su se borile za svoje etničke grupe, a ne za građanske vrednosti u Bosni i Jugoslaviji. Nekadašnji komunisti postali su socijaldemokrate, ali, uprkos nekim regionalnim izuzecima, na prvim višestranačkim izborima prošli su loše. Ni projugoslovenski, umereni reformisti Ante Markovića nisu prošli dobro, mada su u Bosni uživali veću podršku nego u drugim jugoslovenskim republikama.

Tri glavne partije isprva su delile vlast u Bosni u krhkom savezu koji se suočavao s neizvesnom budućnošću u jesen 1991. tokom eskalacije rata u susednoj Hrvatskoj. Oktobra te godine, bosanski Muslimani i Hrvati vršili su pritisak na skupštinu u Sarajevu da se usvoji rezolucija o nezavisnosti; ne iznenađuje da Srbi to nisu prihvatili. No, partije koje su bile za nezavisnost obezbedile su podršku Evropske ekonomske zajednice krajem decembra. Kao odgovor,

³³ Podaci su preuzeti iz Calic, „Yugoslavia's Wars“, 516.

bosanski Srbi proglasili su početkom januara 1992. „Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu“ (kasnije Republika Srpska). Dakle, kada je rat u Hrvatskoj zaustavljen, došlo je do pojačane napetosti u Bosni.

Referendum o nezavisnosti, uprkos protestima Srba, održan je 29. februara i 1. marta. Izlaznost je bila 63,4 procenata i gotovo 100 procenata izašlih glasali su za nezavisnost. No, većina Srba bojkotovala je referendum i postalo je jasno da su mnogi bosanski Hrvati glasali pre svega protiv ostanka u zajednici s Beogradom, a ne nužno za nezavisnu Bosnu. Već u novembru 1991. proglasili su „Herceg-Bosnu“, hrvatsku državicu u zapadnoj Hercegovini. Prvog marta, drugog dana referenduma, u centralnom Sarajevu došlo je do napada na srpsku kolonu svatova; bosanski Musliman pripadnik paravojne jedinice ubio je jednog od svatova, Nikolu Gardovića, za kog neki smatraju da je prva žrtva u bosanskom ratu, i ranio srpskog sveštenika. Kao odgovor, članovi Karadžićeve Srpske demokratske stranke postavili su blokade širom grada i optužili Izetbegovićevu Stranku demokratske akcije za podsticanje nasilja. Blokade puteva uklonjene su dva dana kasnije, ali je incident anticipirao blokadu većeg dela grada od bosanskih Srba koja je ubrzo počela. Vlasti u Sarajevu proglasili su nezavisnost Bosne i Hercegovine 3. marta, ali je sukob eskalirao 6. aprila 1992. nakon međunarodnog priznanja nezavisne bosanske države. Nesrećnom koincidencijom, bila je to godišnjica kada je nacistička Nemačka bombardovala Beograd 1941. što je označilo početak prvog, još nasilnijeg uništenja Jugoslavije u kojem su bosanski Srbi pretrpeli više od ijedne druge južnoslovenske grupe. Sedmog aprila bosanski Srbi proglasili su nezavisnost svoje „Srpske Republike“. Oružani sukobi već su bili počeli u istočnoj Bosni između lokalnih Muslimana i Srba koji su imali podršku vojske, policije i srpskih paravojnih formacija.³⁴

³⁴ Burg, Shoup, 128–39; Calic, „Yugoslavia's Wars“, 516; Carmichael, *A Concise History of Bosnia*, pogl. 6; G. Toal, C. T. Dahlgren, *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and Its Reversal*, Oxford University Press, Oxford, 2011, 114–116.

Jugoslovenska narodna armija, čije su kasarne u Sarajevu i nekoliko drugih mesta opkolili i u nekim slučajevima napali bosanski Muslimani i Hrvati, povukla se u Srbiju i Crnu Goru, ali Srbi rođeni u Bosni među oficirima i vojnicima JNA ostali su da bi obrazovali Vojsku Republike Srpske. Vlada u Sarajevu kontrolisala je preovlađavajuće muslimansku Armiju Bosne i Hercegovine, a bosanski Hrvati obrazovali su vlastite oružane snage, Hrvatsko vijeće obrane. Nekad ponosna Titova armija tako je formalno prestala da postoji. Njeno jezgro s bazom u Srbiji i Crnoj Gori, koje se sastojalo gotovo isključivo od oficira i vojnika rođenih u te dve republike, preimenovano je u Vojsku Jugoslavije, da bi se oponašalo ime srpsko-crnogorske federacije, dakle onoga što je ostalo od nekadašnje Titove federacije, koja je krajem aprila 1992. postala Savezna Republika Jugoslavija (bez odrednice „socijalistička“).³⁵

Dobrica Ćosić, ranije pomenuti nacionalistički disidentski pisac, izabran je za prvog predsednika, a Milan Panić (rođ. 1929), američki biznismen srpskog porekla, za prvog premijera nove Jugoslavije. Stvarna moć, međutim, nalazila se u rukama predsednika Srbije, Slobodana Miloševića, koji se nadao da će Ćosić i Panić neutralizovati nacionalističku opoziciju kod kuće i poboljšati položaj Beograda na Zapadu, pošto je Jugoslavija bila osuđivana zbog podrške bosanskim Srbima. Tokom 1993. Milošević je smenio obojicu, zbog sve izraženijih ideoloških i političkih razlika. Ćosić je napustio funkciju bez otpora, ali Panić se pojavio kao zajednički kandidat udružene opozicije na predsedničkim izborima decembra 1992. Njegovih milion i po glasova nije bilo dovoljno da porazi Miloševića, koji je dobio 2,5 miliona; međutim, da kosovski Albanci nisu bojkotovali izbore Panić je možda mogao da pobeđi.

U međuvremenu, posedujući nadmoćno naoružanje i stručnost nasleđenu od bivše JNA, bosanski Srbi brzo su osvojili istočnu Bosnu i istočnu Hercegovinu, i zapadne delove zemlje, Bosansku kraji-

³⁵ M. A. Hoare, *How Bosnia Armed*, Saqi Books, The Bosnian Institute, London, 2004.

nu koja se graničila sa Srpskom krajinom u Hrvatskoj. Višemesečne borbe (jun-oktobar 1992) su se vodile između vojske bosanskih Srba i milicije hrvatskih Srba s jedne i jedinica bosanskih Hrvata, potpomognutih regularnom hrvatskom vojskom, s druge strane, u severozapadnoj Posavini. Vojska Republike Srpske je, uprkos velikim gubicima, uspostavila kontrolu nad koridorom, koji je povezivao zapadni deo Republike Srpske (i kninsku Krajinu), sa istočnim delom i, možda još važnije, sa Srbijom. Srbi su pre rata obrazovali većinu na nekim od teritorija pod njihovom kontrolom, ali tamo gde nisu, urađeno je sve da se teritorija očisti od nesrpskog stanovništva, uglavnom od Muslimana uz pomoć paravojnih jedinica iz Srbije. Do leta, bosanski Srbi kontrolisali su približno 75 procenata Bosne. Teritorija pod njihovom kontrolom obuhvatala je i istočne delove Sarajeva, ali najveći deo glavnog grada Bosne, zajedno s centrom i aerodromom, bio je pod kontrolom bosanske vlade. Snage bosanskih Srba, uz podršku stanovništva okolnih, pretežno srpskih sela, bombardovale su grad i njegove stanovnike, među kojima je bilo i hiljade Srba, držeći ih pod opsadom tri i po godine.³⁶

Do najvećeg nasilja u Bosni došlo je tokom leta 1992. kada su se srpskim snagama pridružile paravojne jedinice iz Srbije koje su prešle granicu zbog pljačke, ubistava i pomoći pri etničkom čišćenju muslimanskog stanovništva. Procene su da je tokom rata 1992–1995. ukupan broj bosanskih žrtava bio 95.940. Uz nekoliko hiljada koji se i dalje vode kao nestali, verovatno je da je brojka i veća, iako je na sreću znatno niža od brojki koje su ranije na široko kružile od oko 200.000 ubijenih. Od ukupnog broja mrtvih, 62.013 ili 64,64 procenata su bosanski Muslimani (koji se od 1993. nazivaju Bošnjaci); 24.953 ili 26 procenata su bosanski Srbi; 8.403 ili 8,76 procenata su

³⁶ Calic, „Yugoslavia's Wars“, 516; up. Gow, *The Serbian Project*, pogl. 7. Za svedočanstvo iz prve ruke o životu u Sarajevu tokom rata, vidi Z. Filipović, *Zlata's Diary: A Child's Life in Sarajevo*, uvod J. di Giovanni, prev. na engleski C. Pribićević, Penguin Books, London, 1994 (Z. Filipović, *Dnevnik Zlate Filipović*, Međunarodni centar za mir, OKO, Sarajevo, 1993).

bosanski Hrvati. Gotovo polovina Bošnjaka i Srba ubijeno je 1992. tokom prvih meseci rata. Najveći deo ubijenih bili su muškarci; u slučaju Bošnjaka, gotovo polovina ubijenih muškaraca bili su civili, dok je većina bosanskih Srba koji su poginuli bili vojnici. Brojka od oko 7.000 ubijenih Bošnjakinja i nešto preko 1.500 bosanskih Srpkinja ne izražava razmere njihovih patnji. Posebno su Bošnjakinje bile sistematski silovane u zatvorima i logorima koje su napravili Srbi. Suđenje nekim počinocima, uglavnom pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Hagu donekle je išlo u pravcu zadovoljenja pravde, ali može li to pomoći izlečenju trauma kod preživelih? MKSJ je istraživao i silovanja i druge oblike seksualnog nasilja koje su počinili muškarci nad drugim muškarcima tokom jugoslovenskih ratova, ali to verovatno ostaje poslednji tabu, pošto su muškarci još i manje spremni da govore o svojim patnjama u strahu od stigmatizacije.³⁷

Tokom rata raseljeno je gotovo dva miliona ljudi, što je bezmalo polovina predratne populacije Bosne. Mnogi još uvek čekaju da se vrate svojim kućama, posebno u područjima gde su ih zamenile izbeglice iz drugih delova Bosne ili bivše Jugoslavije. Nasilna preseljenja stanovništva dovela su do veće etničke homogenizacije. Do kraja rata, gotovo 82 procenta svih nesrba bili su proterani iz Republike Srpske. S druge strane, broj nesrba u Federaciji Bosne i Hercegovine narastao je na više od 41 procenta.³⁸ Vesti o masakrima nad mu-

³⁷ Gubici u ratu u Bosni: M. Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini, 1991–1995*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012, četiri toma, I, 125–34. Žrtve seksualnog nasilja: K. Campbell, „The Trauma of Justice: Sexual Violence, Crimes against Humanity and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia“, *Social & Legal Studies* 13:3 (2004), 329–350; Z. Djelilović, „Male Rape Victims Confront the Bosnian War's Last Taboo“, *Balkan Transitional Justice*, Sarajevo, 24. april 2020. (<https://balkaninsight.com/2020/04/24/male-rape-victims-confront-the-bosnian-wars-last-taboo>; posećeno 9. 3. 2023); D. Žarkov, *The Body of War: Media, Ethnicity and Gender in the Break-up of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham, NC, 2007.

³⁸ Calic, „Yugoslavia's Wars“, 518.

slimanskim civilima i zatvoreničkim logorima kojima su upravljali Srbi užasnule su svetsku javnost i izvršile pritisak na međunarodnu zajednicu da deluje. Zbog podrške Beograda bosanskim Srbima, Ujedinjene nacije uvele su ekonomski embargo protiv SR Jugoslavije maja 1992. Embargo je potpuno ukinut tek novembra 1996, godinu dana po završetku rata u Bosni.

Dok se zapad usredsređivao na Miloševića, Tuđman koji je navodno s Miloševićem dogovarao podelu Bosne između Srbije i Hrvatske, je 1992. poslao jedinice hrvatske vojske u susednu državu kao ispomoć bosanskim Hrvatima. Pokušavajući da prošire teritoriju koju su kontrolisali i da se na kraju prisajedine Hrvatskoj, vojne formacije bosanskih Hrvata počinile su zločine protiv bošnjačko- -muslimanskih civila u centralnoj Bosni i neselektivno su bombardovale bošnjačke pozicije u Mostaru, uništivši most iz XVI veka koji je bio simbol grada i njegovog osmanskog nasleđa. Most je kasnije ponovo izgrađen, ali Mostar je ostao podeljen grad, pošto Bošnjaci i Hrvati kontrolišu različite obale Neretve koja teče kroz grad. Sada je gotovo zaboravljeno da je Mostar jednom bio sedište velike i prosperitetne srpske zajednice. Istorijski posmatrano, među mostarskim Srbima nalazili su se i istaknuti intelektualci kao što je pesnik Aleksa Šantić (1868–1924) i prethodno pomenuti Dimitrije Mitrinović, ali glavni na njihovih potomaka napustila je grad na početku rata u Bosni. U ranim fazama sukoba, JNA je bombardovala grad s okolnih brda.

Još jedan bosanski rat vođen je između vlade u Sarajevu i Muslimana u Cazinskoj krajini lojalnih ranije pomenutom Fikretu Abdiću. Abdić je sklopio savez sa Srbima i kasnije s Hrvatima i 1993. osnovao „Autonomnu Pokrajinu Zapadna Bosna“, sa sedištem u Velikoj Kladuši. Uprkos svemu, sarajevska vlada u kojoj je najviše bilo Bošnjaka, opstala je, delimično zahvaljujući međunarodnoj humanitarnoj pomoći i političkoj podršci, sporadičnim vojnim intervencijama UN protiv bosanskih Srba, te sankcijama UN i političkom pritisku na Srbiju. Zvanično, Sarajevo se borilo za ujedinjenu, višenacionalnu Bosnu, ali u stvarnosti, kako je nasilje eskaliralo, takođe je težilo homogenizaciji područja pod svojom kontrolom; koristilo je slične metode koje su koristili njegovi neprijatelji, iako u manjem

obimu. Prema Visokom komesarijatu UN za izbeglice (UNCHR), između 1991. i sredine 1994. znatno se smanjila srpska populacija u delovima Bosne koje su kontrolisali Bošnjaci i Hrvati. Najdrastičniji primeri su zapadna Hercegovina, gde je broj Srba sa 43.595 pao na 5.000, područje Zenice (sa 79.355 na 20.000), tuzlanski region (sa 82.235 na 23.000) i Bihać i okolina (sa 29.398 na 1.609).³⁹ Tokom rata i posebno po njegovom okončanju, najveći deo od oko 150.000 sarajevskih Srba napustilo je grad. (Milošević je tokom mirovnih pregovora u Dejtonu 1995. malo učinio da spreči odlazak Srba iz Sarajeva, o čemu će biti reči kasnije).

Početkom 1993. lord Owen i Sajrus Vens, mirovni izaslanici EU i SAD, predložili su mirovni plan koji je Beograd podržao, iako je predviđao da se bosanski Srbi odreknu znatnog dela teritorije koju su držali. Pod pritiskom Miloševića i Kontakt grupe (SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Nemačka, Italija i Rusija) Karadžić je nevoljno prihvatio plan, ali je tražio da ga prihvati i skupština bosanskih Srba koja se sastala početkom maja na Palama, sarajevskom predgrađu. Konstantin Micotakis, premijer Grčke (i u to vreme predsedavajući EEZ, koja će u novembru iste godine da preraste u

³⁹ Isto. Mnogi sarajevski Srbi živeli su u delovima grada pod kontrolom bosanske vlade, gde su ponekad bili izloženi vatri s obe strane. Barem nekoliko stotina Srba ubili su bosanski paramilitarci u gradu pod opsadom. Patnje bosanskih srpskih civila i zločini počinjeni protiv njih od Bošnjaka i bosanskih Hrvata i dalje su neobrađena tema. Vidi N. Moll, „Sarajevska najpoznatija javna tajna“: *Suočavanje sa Cacom, Kazanima, i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2015. (<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>; posećeno 9. 3. 2023); M. S. Milanović, *Slow Dying: The Bosnian War Prison Camp at Visoko: Diary and Testimonies*, Brandylane Publishers, Richmond, VA, 2012 (*Muslimanski logor Visoko: 1992–1993: (dnevnik i kazivanje logoraša)*, drugo dop. Izdanje, Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1995). Najveći deo sarajevske male jevrejske zajednice evakuisan je u Izrael preko Beograda, ali mnogi su se vratili po završetku rata 1995. J. Rock, *Intergenerational Memory and Language of the Sarajevo Sephardim*, Springer International Publishing, Cham, 2019, 96–97.

Evropsku uniju), Milošević, Ćosić i crnogorski predsednik Bulatović prisustvovali su sednici skupštine kako bi ubedili bosanske Srbe da prihvate plan. Dramatična intervencija u poslednjem času generala Ratka Mladića (rođ. 1943), vojnog komandanta bosanskih Srba koji je takođe prisustvovao sednici, uticala je na poslanike da većinom glasaju protiv predloga. Tako je bila protraćena prilika da se okonča rat i spasu bezbrojni životi. Nasuprot široko rasprostranjenom uverenju, Milošević nije potpuno kontrolisao bosanske (kao ni hrvatske) Srbe. Posle ovog događaja, Beograd je uveo sankcije Republici Srpskoj.

Neuspeh evropske i diplomatije UN vodio je direktnijem uključivanju Sjedinjenih Američkih Država. Marta 1994. pod pritiskom SAD, bosanski Hrvati i Bošnjaci obustavili su neprijateljstva i obrazovali muslimansko-hrvatsku Federaciju Bosne i Hercegovine. NATO je u to vreme sproveo vazdušne udare protiv pozicija bosanskih Srba oko Goražda da bi sprečio srpsko osvajanje grada. To je bila prva strana vojna intervencija u jugoslovenskom ratu (ne računajući strane plaćenike koji su se pridruživali svim stranama u sukobu), koja je anticipirala vazdušnu kampanju NATO avijacije protiv Srbije, odnosno SR Jugoslavije, pet godina kasnije. Zajedno s Bihaćem, Sarajevom, Srebrenicom, Tuzlom i Žepom, Goražde je proglašeno za „sigurnu zonu“ od Saveta bezbednosti UN.

Osećajući posledice međunarodne izolacije koja je imala ozbiljne posledice po njenu ekonomiju, Srbija je do leta 1994. godine uglavnom napustila bosanske Srbe, koji su nastavili da odbijaju međunarodne mirovne inicijative. No, ostale su veze između Vojske Jugoslavije i Vojske Republike Srpske. Prema nekim procenama, oko 2.000 vojnika i oficira VJ borilo se zajedno s VRS tokom rata, uz posebne policijske jedinice i paravojne grupe. Oružje i nafta takođe su obezbeđivani iz Srbije, kao i medicinska i druga humanitarna pomoć za srpsko stanovništvo u Bosni. Posledica toga bilo je pooštavanje embarga UN protiv Beograda i njegovo proširivanje na kulturnu razmenu, ostavljajući stanovništvo Srbije, uključujući njenu kritičku i opoziciono orijentisanu inteligenciju i studente, koji su bili izolovaniji nego ikad ranije.

Onda je jula 1995. general Mladić pokrenuo ofanzivu protiv bošnjačkih pozicija u istočnoj Bosni. Istorijski grad Srebrenica, „sigurna zona“ pod zaštitom UN, pao je u ruke Mladićevih trupa; više od 8.000 bošnjačkih muškaraca ubijeno je tokom narednih nekoliko dana u dobro organizovanim masovnim egzekucijama, dok su žene, deca i stariji muškarci proterani s tog područja. Masakr, najveći u Evropi nakon Drugog svetskog rata, kasnije je MKSJ okarakterisao kao genocid.⁴⁰ To je izazvalo ograničenu vojnu intervenciju UN što je, nadalje, podstaklo zajedničku bošnjačko-hrvatsku ofanzivu i podudarilo se s hrvatskim napadom na „Republiku Srpsku Krajinu“ i pozicije Srba u zapadnoj Bosni. Suočeni sa potpunim vojnim porazom u Bosni, doživješi pad RSK s desetinama hiljada etnički očišćenih srpskih civila, bosanski Srbi, koje je predstavljao Milošević, prihvatili su američki mirovni plan novembra 1995. Nekoliko nedelja teških pregovora između Miloševića, Tuđmana i Izetbegovića, sa Vorenom Kristoferom, državnim sekretarom SAD, i njegovim pomoćnikom Ričardom Holbrukom u američkoj vojnoj bazi u Dejtonu, Ohajo, dovele su do mirovnog sporazuma.

Iako je preživela kao zemlja, Bosna je defakto bila podeljena. Sa preko 70 procenata teritorije Bosne, Republika Srpska svedena je na

⁴⁰ Za svedočenja iz prve ruke preživelih iz Srebrenice, vidi H. Nuhanović, *The Last Refuge: A True Story of War, Survival and Life under Siege in Srebrenica*, Peter Owen Publishers, London, 2019 i E. Suljagić, *Postcards from the Grave*, Saqi in association with the Bosnian Institute, London, 2005 (Emir Suljagić, *Razglednica iz groba*, Civitas, Sarajevo, 2005); up. I. Đikić, *Beara: dokumentarni roman o genocidu u Srebrenici*, Ljevak, Synopsis, Zagreb, Sarajevo, Zagreb, 2016; D. Anastasijević, 'Podsećanje: Srebrenica za početnike', *Vreme*, 11. juli 2022. (prvi put objavljeno 2005.) (<https://www.vreme.com/vesti/podsecanje-srebrenica-za-pocetnike/>; posećeno 26. 7. 2023). Nagrađivani film rediteljke Jasmile Žbanić *Quo vadis, Aida* (2021) inspirisan je Nuhanovićevim svedočenstvom. Ratko Mladić je zauzimanje Srebrenice sramotno opisao kao zakasnelu osvetu protiv „Turaka“, poredeći njegov rat sa „ustankom protiv dahija“ iz 1804, o čemu je bilo reči u knjizi. Koliko je ljudi primetilo da je među Muslimanima/Bošnjacima istočne Bosne, ubijenim tokom rata devedesetih, verovatno bilo i dalekih potomaka srpskih muslimanskih izbeglica iz XIX veka?

ILUSTRACIJA 8.4 Srpske izbeglice iz Hrvatske čekaju voz u Bijeljini, severo-istočna Bosna, avgust 1995. (foto Piter Turnli/Corbis/VCG via Getty Images). Tri godine ranije, srpske paravojne jedinice očistile su grad od muslimanskog stanovništva

49 procenata i postala je jedan od dva entiteta sa širokom autonomijom. Drugom entitetu, muslimansko-hrvatskoj Federacija Bosne i Hercegovine, je pripalo 51 procenata teritorije Bosne; ovaj entitet je nezvanično takođe podeljen po etničkim linijama. Postavljen je Visoki predstavnik od strane međunarodne zajednice, čija su ovlašćenja poređena sa ovlašćenjima britanskog kolonijalnog vicekralja, sa zadatkom nadgledanja primene mira. Takođe je pristiglo i nekih 60.000 vojnika mirovnih snaga UN.⁴¹

⁴¹ S. Bose, *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*, Hurst, London, 2002; X. Bougarel, G. Duijzings, E. Helms (eds), *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, Ashgate, Aldershot, 2007; Burg, Shoup, pogl. 7; D. Chandler, *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*, Pluto Press, London, 1999.

Srpsko društvo i ekonomija u devedesetim

Srbija je bila uništeno društvo u kojem je cvetala siva ekonomija, ironično uglavnom zahvaljujući sankcijama UN koje su pospešile ilegalni šverc nafte i robe iz susednih zemalja. Korupcija i kriminal bili su široko rasprostranjeni, a kriminalne grupe i bivši pripadnici paravojnih formacija – često je bilo teško razlikovati ih – činili su se nedodirljivima za državne pravosudne organe. Srbija je postala zatvoreno, paranoično društvo u kom su se širile teorije zavere i krajnje neverovatna tumačenja prošlosti nacije. Kada je glumac i imitator obukao Titovu maršalsku uniformu i prošetao se ulicama Beograda, ljudi su mu prilazili bilo da lamentiraju nad starim dobrim vremenima bilo da „njega“ krive za svoje nedaće. To je bilo nešto kao kolektivna terapija u kojoj se fikcija mešala sa stvarnošću, ukazujući na krajnje traumatizovano i izolovano, u sebe zatvoreno društvo čije stanje se graničilo sa psihozom. Trauma uzrokovana raspadom Jugoslavije, nedostatak odgovarajuće medicinske pomoći zbog međunarodnih sankcija i slaba i neodgovarajuća ishrana doprineli su skoku smrtnosti u Srbiji za više od deset procenata između 1990. i 1993. (Takav visok skok nastavljen je i nakon rata, sve do danas, kao malo istraživano nasleđe jugoslovenskih ratova). U međuvremenu, stopa samoubistava u Srbiji i Crnoj Gori je u periodu 1991–1995. bila za preko 11 procenata viša nego u periodu 1986–1990.⁴²

⁴² J. Byford, *Teorija zavere: Srbija protiv „Novog svetskog poretka“*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2006; R. Radić, *Srbi pre Adama i posle njega*, Stubovi kulture, Beograd, drugo, dopunjeno izdanje, 2005; M. Živković, *Serbian Dreambook*; Titov imitator: *Tito po drugi put među Srbima* (reditelj Želimir Žilnik, 1994); smrtnost i stopa samoubistva: B. Radović, „Oni’ su ih hteli, a ’on’ nije: O kontekstu, organizaciji i sprovođenju prinudne mobilizacije izbeglica u Srbiji 1995. godine“, u G. Opačić i dr. (prir.), *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine*, IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd, 2006, 11–42, 14–15.

Nije preterano reći da je raspad Jugoslavije uništio srpsku ekonomiju. Iako jugoslovensko tržište nikad nije bio jedinstveno, njegov kolaps 1991. teško je pogodio sve jugoslovenske republike. Osim toga, uz ekonomske sankcije UN, ratovi u Hrvatskoj i Bosni (i kasnije na Kosovu) iscrpli su resurse Srbije. Bruto domaći proizvod Savezne Republike Jugoslavije pao je za gotovo 28 procenata u 1992. godini i za još dodatan 31 procenat naredne godine. Industrija je praktično stala; krajem 1993. u Srbiji je radilo manje od 25 procenata industrije. Nezaposlenost je u stvarnosti bila mnogo veća nego što to pokazuju zvanični podaci, pošto su ljudi bili primorani da se okrenu svojoj ekonomiji, švercujući naftu i druge tražene proizvode iz susednih zemalja ili da emigriraju. BDP po glavi stanovnika u „krunj“ Jugoslaviji pao je sa 2.200 američkih dolara 1990. na 950 dolara 1993. Cene hrane i drugih životnih potrepština veoma su porasle, inflacija je skočila sa 9,23 procenata 1992. na 116,5 milijardi procenata 1993. Januara 1994. dnevna inflacija u SRJ dostigla je 60 procenata, što je na mesečnom nivou iznosilo 313 miliona procenata; u Republici Srpskoj, čija je ekonomija bila povezana sa ekonomijom SRJ, procenjena inflacija u januaru 1994. bila je nešto niža od 297 miliona procenata. Kako piše jedan srpski autor:

Decembra 1993, prosečan srbijanski stanovnik (čija su deca sanjala da se na svaki mogući način domognu inostranstva, i koji je od nevolje postao sitan švercer, dvostruki ili trostruki radnik na crno, poljoprivrednik ili pirat), zarađivao je 13.775.000.000 dinara, ili 25,90 DEM, što je pokrivalo samo 11% potrošačke korpe (skupa 65 osnovnih namirnica neophodnih za normalnu ishranu četvoročlane porodice). Jedno jaje je koštalo 205.650.000 dinara, a kilogram krompira 613.020.000,16 što znači da se prosečna plata u tom očajničkom trenutku, alternativno, mogla potrošiti na „poslednju večeru“ od 66,98 jaja ili 22,47 kg krompira!

Bila je to druga najviša stopa inflacije u istoriji, nakon inflacije u Mađarskoj 1945–1946. Onda je početkom 1994. Narodna banka Srbije prestala s nekontrolisanim štampanjem novca i imenovan je

ILUSTRACIJA 8.5 Građani u Beogradu u redu za besplatan hleb koji deli država, 6. januar 1994. (Badnje veče) (STR/AFP via Getty Images)

novi guverner Dragoslav Avramović koji je do penzije radio u Svet-skoj banci. Pod Avramovićem, popularnim „deda Avramom“, dinar se stabilizovao, a inflacija je drastično smanjena do kraja godine. (U međuvremenu je Zimbabve pretekao Miloševiću Jugoslaviju na istorijskoj tabeli hiperinflacije novembra 2008. Vajmarska Nemačka 1923. i Grčka 1944–1945. zauzimale su naredna dva mesta.)⁴³

⁴³ M. Uvalić, *Tranzicija u Srbiji: Ka boljoj budućnosti*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012 (prev. s engleskog V. i M. Gligorijević), 75–79, 83–85. Podaci o svetskim hiperinflacijama: S. H. Hanke, N. Krus, *World Hyperinflations*, Baltimore, MD, 2012, 12–14 (www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/workingpaper-8_1.pdf; posećeno 9. 3. 2023). Citat: Radović, op. cit., 14; up. M. Dinkić, *Ekonomija destrukcije: Velika pljačka naroda*, Stubovi kulture, Beograd, 1996.

Čak i pre završetka rata u Bosni, Miloševića su na zapadu ne-ki proglasili za faktor mira i stabilnosti na Balkanu. Uprkos tome, međunarodna zajednica zadržala je pritisak na Beograd, samo de-limično ukidajući sankcije. U tom kontekstu, opoziciona pobeda na lokalnim izborima u jesen 1996. bila je još impresivnija. U novem-bru, koalicija tri partije, Draškovićevog SPO, Demokratske stranke (sada pod vođstvom Zorana Đinđića) i malog Građanskog saveza Srbije koji je vodila Vesna Pešić, antiratna aktivistkinja i profesorka sociologije, pobedila je na lokalnim izborima u 13 najvećih grado-va u Srbiji, među kojima su bili Beograd, Novi Sad, Niš i Kraguje-vac. Miloševićevo odbijanje da prihvati poraz pokrenulo je masovne proteste širom zemlje koji su trajali tri meseca. Neometeni hladnim vremenom, demonstranti, među kojima su bili i studenti, istrajali su dok se režim nije povukao. Prvi put je došlo do demokratske pro-mene vlasti u postjugoslovenskoj Srbiji, za sada samo na lokalnom nivou.

S druge strane, slabio je Miloševićev uticaj u Crnoj Gori za-hvaljujući sukobu između nekadašnjih bliskih saveznika, Momira Bulatovića i Mila Đukanovića, predsednika i premijera male repu-blike. Đukanović se okrenuo protiv Bulatovića i Miloševića. Podr-žan sa zapada, a isprva i od srpske opozicije, Đukanović je tokom naredne decenije postepeno udaljavao Crnu Goru od zajednice sa Srbijom. Iako je Miloševićeva podrška u Srbiji takođe nastavila da pada, on i njegovi ključni saveznici kontrolisali su policiju i medije. To im je omogućilo da marginalizuju političke i kulturne alternati-ve i da ostanu na vlasti.⁴⁴ Pošto nije mogao da se ponovo kandiduje za predsednika Srbije, Milošević je jula 1997. izabran za predsedni-ka SR Jugoslavije. Kasnije te godine, njegov je kandidat pobedio na

⁴⁴ E. D. Gordy, *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruc-tion of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1999 (E. D. Gordy, *Kultura vlasti u Srbiji: nacionalizam i razaranje al-ternativa*, Samizdat FreeB92, Beograd, 2001).

predsedničkim izborima u Srbiji, dobivši gotovo 2,2 miliona glasova. Vojislav Šešelj bio je drugi sa bezmalo 1,38 miliona, dok je Drašković dobio manje od 590.000 i nije ušao u drugi krug.

Miloševićem političkom opstanku bez sumnje je pomogla pojava ekstremne desničarske Srpske radikalne stranke početkom devedesetih koju je predvodio Šešelj. Tokom devedesetih, Šešelj se kretao od tvrde opozicije do, Miloševićim rečima, „omiljenog opozicionara“. On je služio kao podsetnik i za srpsko glasačko telo i za Zapad da postoje i alternative gore i od Miloševića. Marta 1998, međutim, radikali su ušli u koalicionu vladu sa Socijalističkom partijom i malom ali uticajnom Jugoslovenskom levicom Mire Marković. Režimski pritisak na nezavisne medije predvodio je novi ministar informisanja, dvadesetosmogodišnji član SRS Aleksandar Vučić, budući premijer i predsednik Srbije (vidi naredni tekst).

Bitka za Kosovo, 1998–1999.

Dana 12. novembra 1998. generalni sekretar NATO, Havijer Solana, održao je govor u nemačkom gradu Minsteru povodom 350. godišnjice Vestfalskog mira kojim je završen Tridesetogodišnji rat (vidi pogl. 3). Ovaj mirovni ugovor je postao sinonim u međunarodnim odnosima za principe nepovredivosti državnih granica i nemešanja u unutrašnje poslove suverenih zemalja. Solana je, međutim, rekao da „čovečnost i demokratija, dva principa suštinski nebitna za vestfalski poredak, mogu poslužiti kao putokazi u oblikovanju novog međunarodnog poretka, bolje prilagođenog bezbednosnoj stvarnosti današnje Evrope, kao i njenim izazovima“.⁴⁵ On je gotovo sigurno na umu imao sukob na Kosovu, gde su se srpske vladine snage i albanska gerila, samoproklamovana Oslobođilač-

⁴⁵ J. Solana, „Securing Peace in Europe“, govor na simpozijumu o političkom značaju Vestfalskog mira 1648, 12. novembar 1998. (www.nato.int/docu/speech/1998/s981112a.htm; posećeno 9. 3. 2023).

ka vojska Kosova (OVK), borile skoro godinu dana, uzrokujući da hiljade civila, uglavnom ali ne isključivo Albanaca, napuste svoje domove.

Bila je to kulminacija decenijske nasilne vladavine nad srpskom južnom pokrajinom, tokom koje su Albanci tretirani kao defakto građani drugog reda, žrtve brutalnosti, pritvaranja, pa čak i ubistava (iako će se ogromna većina ubistava tek dogoditi, tokom rata s NATO-om 1999). U međuvremenu, pod vođstvom Ibrahima Rugove (1944–2006), kosovski Albanci organizovali su mirnu, političku opoziciju ne samo prema Miloševiću već i generalno prema upravljanju iz Beograda (što je bio glavni razlog zašto nije došlo do formiranja zajedničkog opozicionog fronta srpske opozicije i Rugove). Širom pokrajine uspostavljene su paralelne institucije, uključujući škole, jer ova dva društva nisu toliko koegzistirala koliko su živela odvojeno jedno od drugog. Kako su nastavile da rastu napetosti između dve zajednice, pojavio se OVK, razočaran Rugovim pacifističkim pristupom. Jedan od vođa OVK bio je Hašim Tači (rođ. 1968), budići premijer (2008–2014) i predsednik (2016–2020) Kosova.⁴⁶

Miloševićev uspon započeo je političkom krizom na Kosovu, a vojni sukob kosovskih Albanaca i Srba takođe je obeležio početak kraja njegovog režima. Pre toga Srbija je uspevala da izbegne rat na svojoj teritoriji, ali početkom 1999. godine postalo je jasno da kosovski sukob neće moći biti razrešen pregovorima u Rambujeu pod pokroviteljstvom SAD. Neki komentatori tvrdili su da je mirovni predlog formulisan tako da ga Beograd odbije. Početkom godine, Vuk Drašković je izabran za jugoslovenskog ministra spoljnih po-

⁴⁶ G. Duijzings, et al. (eds), *Kosovo–Kosova: Confrontation or Coexistence*, University of Nijmegen, Nijmegen, 1996; J. Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, University of California Press, Berkeley, CA, 1999; D. Kostovićová, *Kosovo: The Politics of Identity and Space*, Routledge, London, 2005; up. W. Buckley (ed.), *Kosovo: Contending Voices on Balkan Interventions*, William B. Eerdmans, Grand Rapids, MI, 2000; O. Daddow, M. Weber (eds), *The War over Kosovo: Ten Years On*, special issue, *International Affairs* 85, 3 (2009).

slova; očigledno, Milošević je time pokušao da iskoristi demokratski kredibilitet koji je njegov nekadašnji rival uživao na zapadu. Nakon masakra grupe albanskih seljaka koji su počinile srpske snage u januaru, NATO je odlučio da vojno interveniše protiv Miloševićeve Jugoslavije. Zvanično objašnjenje za intervenciju bile su patnje kosovskih Albanaca. No, strah zapada da Kosovo ne postane „druga Bosna“ ili osećaj krivice zato što nije efikasno delovao u Bosni, a možda i želja da se vidi promena režima u Beogradu, bili su drugi bitni faktori u pozadini intervencije.

Vazdušni udari protiv Jugoslavije počeli su 24. marta 1999, s OVK koju je NATO defakto koristio kao svoju vojsku na terenu. To je bio prvi rat koji je NATO ikad vodio, boreći se protiv jedne suverene zemlje bez saglasnosti Saveta bezbednosti UN (Kina i Rusija bi stavile veto). Takođe, bio je to prvi put nakon Drugog svetskog rata da su Nemačka i Italija uzele učešća u jednoj vojnoj intervenciji. Ironično, bila je reč o intervenciji protiv Srbije u kojoj je nacistička okupacija bila posebno okrutna, kako smo videli, i Crne Gore, koju je bila okupirala fašistička Italija. To, i činjenica da su Britanija i SAD, saveznice Srbije u dva svetska rata, predvodile kampanju koja je dovela do nasilnog raspada Jugoslavije, uverilo je mnoge Srbe da je ceo svet protiv njih i da su sve njihove žrtve u XX veku u suštini bile uzaludne.

Uprkos intervenciji ili, možda, baš zbog nje, jugoslovenska vojska, srpska policija i specijalne jedinice i paravojsne formacije intenzivirali su rat protiv OVK, spaljujući i pljačkajući albanska sela, očigledno ne vodeći mnogo računa o životima albanskih civila. Vazdušni udari trebalo je da traju nekoliko dana i da zaustave nasilje nad kosovskim Albancima. Umesto toga, ubrzo je postalo jasno da se Milošević neće predati nakon prvih bombi i da se nasilje samo pojačalo s početkom intervencije NATO. Više od 800.000 kosovskih Albanaca izbeglo je u Albaniju i Makedoniju; takođe, mnogi su bili interno raseljeni unutar same pokrajine ili ubijeni. I hiljade srpskih civila napustilo je domove, odlazeći u „užu“ Srbiju i Crnu Goru; mnogi su bili žrtve albanske gerile i bombi NATO.

Intervencija NATO nije ozbiljno oslabila Vojsku Jugoslavije, ali je nanela štetu infrastrukturi zemlje i naposljetku uticala na moral

ljudi. Prozapadna opozicija našla se u posebno teškoj situaciji. Ona je godinama unazad rizikovala svoju egzistenciju, čak i živote, javno se protivivši ratu i zalažući se za uvođenje demokratije zapadnog tipa, da bi sada ustanovila da je sve teže složiti se s potezima tih istih demokratija.⁴⁷ Vazdušni udari NATO pružili su režimu izgovor da zabrani nezavisne informativne medije. Slavko Ćuruvija, novinski urednik i istaknuti kritičar Miloševića i Mire Marković, ubijen je nekoliko dana po početku bombardovanja. Njegova nevenčana supruga hrvatskog porekla i istaknuta intelektualka i istoričarka, Branka Prpa, nalazila se pored njega kad su maskirane ubice pucale na njega. Presuda u slučaju Ćuruvija konačno je donesena decembra 2021; bivši šef srpske službe bezbednosti i trojica ubica (od kojih se jedan krio u inostranstvu) dobili su dugogodišnje zatvorske kazne. Nažalost, Ćuruvija nije jedini novinar ubijen tokom Miloševićevog doba i nakon njega. Dada Vujasinović ubijena je 1994. zbog izveštavanja o ratu u Bosni i Hrvatskoj, a Milan Pantić je ubijen 2001. zato što je pisao o političkoj korupciji u Pomoravlju. Ti su slučajevi i dalje nerešeni.

Više od 1.000 ljudi, prkoseći bombama NATO i Miloševićevoj policiji, prisustvovalo je 14. marta sahrani Ćuruvije u Beogradu. Među njima je bila i Jasmina Tešanović, istaknuta feministinja i antiratna aktivistkinja. Deset dana pre toga zapisala je u dnevniku:

Žica je konačno podignuta oko našeg zoološkog vrta. Divlji loši Srbi iz 14. veka, neki preobučeni u farmerke, većina govori Jezik (engleski naravno), ali su i dalje različiti, tuđinci... NATO strategija je potpuno u skladu sa domaćim nacionalistima, koji su izjavili da kad je porodište pretrpelo potrese od bombardovanja, bebe uopšte nisu plakale zato što su to srpske bebe, različite od svih drugih beba na svetu. E pa, ja nisam beba, ali sam juče

⁴⁷ J. Dragović-Soso, „Parting of Ways: Public Reckoning with the Recent Past in Post-Milošević Serbia“, u T. Waters (ed.), *The Milošević Trial: An Autopsy*, Oxford University Press, Oxford, 2014, 398–408.

plakala kao luda, slušajući pesmu „Tamo daleko“. I moj deda je bio Solunac, kao svačiji deda. I pevao mi je tu pesmu kad sam bila mala a kad sam porasla pevala sam je ja svima u inostranstvu kad bi mi tražili neku srpsku pesmu. To je jedina srpska pesma koju znam i umem da otpevam i potresem druge ljude; juče je na hiljade ljudi pevalo na trgu za vreme koncerta. Ali ja više nisam mogla, ovo više nije moja pesma, ovo više nije moja Srbija, nije to ta Srbija za koju se borio moj deda. Tamo daleko daleko od moje Srbije, usred Srbije, svoje zemlje sedim u kavezu i egzilu.

U dnevniku Jasmine Tešanović za 19. i 20. april 1999. dalje stoji:

Osećanje koje ovde raste među običnim svetom od početka ovog poslednjeg rata je da nas zapravo više niko nigde neće, možda čak ni ovde. To je veoma čudno osećanje za mlade ljude ili ljude srednjih godina, dosta često kod starih ljudi, ali ne i kod onih koji su još uvek fizički jaki. To je više od depresije, to je zdrav razum koji podseća na depresiju. Tekstovi slavnih ljudi odasvud po svetu govore o nama, srpskom narodu koji nije u stanju da se emancipuje, probudi, saučesnicima pokolja, svi Srbi... Nisu bitna njihova imena, to su ljudi kojima sam se nekad divila, neki su mi bili prijatelji. Svima im opraštam, ali neću da ih čitam ili čak se pravim da ne postoje, kao što sam činila pre nekoliko godina kad su domaći pisci postali agresivni nacionalisti: za mene oni više ne postoje. [20. 04. 99.] Evo šta je moj krst: NATO bombe, srpska patriotska smrt. U redu, između kompulzivnog patriotizma i kompulzivnog osećanja krivice, pretpostavljam da nema izlaza.⁴⁸

⁴⁸ J. Tešanović, *Diary of a Political Idiot: Normal Life in Belgrade*, uvod T. Judah, Midnight Editions, San Francisco, 2000, 60, 72 (J. Tešanović, *O normalnosti: moralna opera jednog političkog idiota*; <http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/feministicka94/normalnost/n1.htm>; posećeno 9. 3. 2023). Za iskustvo kosovskih Srba tokom i nakon rata, vidi M. Karan, *Isključivo lično: Kosovo posle svega*, B92, Beograd, 2001. Sećanja dopisnice londonskog *Tajmsa*, Iv-En Prentis (E.-A. Prentice, *One Woman's War Mass Market*, Duck

Kako je kampanja bombardovanja ulazila u drugi mesec, postalo je jasno da bombe NATO nisu sprečile patnje Albanaca, niti da su nanele mnogo štete „Miloševićevoj ratnoj mašini“ čiji je deo, kako je tvrdio portparol NATO, bila i državna televizija. Zgrada televizije u centru Beograda bombardovana je 23. aprila, pri čemu je ubijeno 16 zaposlenih, ali je državna televizija već narednog dana nastavila da emituje s drugog mesta. „Kolateralna šteta“, grozan termin za nenamerne, civilne žrtve (albanske, srpske i romske svedjedo), postao je sve prisutniji. Bilo je neke nade da će sve veće međunarodno protivljenje ratu mirovnih aktivista i javnog mnjenja sklonog levici izvršiti pritisak na NATO da zaustavi vazdušne udare. Umesto toga, bombardovanje se pojačalo kada je postalo jasno da je potcenjen kapacitet Srbije da pruži otpor najmoćnijem vojnom savezu u istoriji.

No, situacija je za Srbiju postajala sve teža, pa je čak i Rusija, iako je osuđivala vojnu intervenciju NATO, vršila pritisak na Beograd da prihvati mirovni sporazum. Konačno, 3. juna Milošević je popustio na olakšanje stanovništva Jugoslavije i lidera zemalja NATO, od kojih su se neki u svojim zemljama suočavali sa snažnom opozicijom protiv rata. Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti UN, usvojena 10. juna 1999, predvidela je privremenu administraciju UN na Kosovu, a takođe su uskoro pristigle i mirovne snage UN pod komandom NATO. Mirovni sporazum potpisan je narednog dana u kafeu „Evropa“ čiji je vlasnik bio Albanac iz Kumanova, u blizini granice Srbije/Kosova i (Severne) Makedonije.

Rezolucija 1244 garantovala je „bezbedan i slobodan povratak svih izbeglica i raseljenih lica njihovim kućama“ i „neometan pristup Kosovu humanitarnim organizacijama“. Takođe je pozvala na

Editions, London, 2000; (I.-E. Prentis, *Rat jedne žene: NATO bombardovanje Srbije 1999*, Draganić, Beograd, 2004) nudi dodatni uvid u to kako je rat s NATO uticao na svakodnevicu običnih ljudi u Srbiji. Vidi i Å. G. Seierstad, *With Their Backs to the World: Portraits from Serbia*, Virago, London, 2005, prev. s norveškog S. Kartvedt (O. Sejeršćad, *Portreti iz Srbije*, Laguna, Beograd, 2006); Osne Sejeršćad je autorka bestslera *The Bookseller of Kabul* (2002) (*Knjižar iz Kabula*, Laguna, Beograd, 2004).

„[p]olitički proces u cilju uspostavljanja sporazuma o privremenom političkom okviru koji će obezbediti suštinsku samoupravu za Kosovo, uzimajući u potpunosti u obzir sporazume iz Rambujea i principe suvereniteta i teritorijalnog integriteta SR Jugoslavije i drugih zemalja regiona, kao i demilitarizaciju OVK“. Rezolucija se, tako, ironično pozivala na suverenitet i teritorijalni integritet srpsko-crnogorske federacije, ali nije jasno kako je to u saglasnosti sa obećanjem samouprave za Kosovo.⁴⁹

Jugoslovenska vojska i srpska policija treba da se povuku, ali „dogovorenim broju jugoslovenskog i srpskog osoblja će biti dozvoljeno da se vrati“ da bi pomoglo u sprovođenju mira (to se do 2023. nije dogodilo). Konačno, Rezolucija je govorila o „[b]ezbed[nom] i slobod[nom] povrat[ku] svih izbeglica i raseljenih lica uz nadzor Visokog komesara UN za izbeglice i neometan pristup humanitarnih organizacija Kosovu“. Ta je odredba uglavnom ispunjena samo kada je reč o albanskim izbeglicama. Više od polovine predratnog srpskog stanovništva Kosova, procenjenog na 300.000 ljudi, napustilo je pokrajinu i, baš kao srpske izbeglice iz Hrvatske i u manjoj meri iz Bosne, malo njih se vratilo i malo je verovatno da će se vratiti svojim kućama. Prema podacima UNHCR, 2017. oko 72.000 izbeglica s Kosova živelo je u Srbiji, ali tu se ne ubrajaju oni koji su se iselili na zapad. Hiljade Roma, Goranaca i drugih nealbanaca takođe su pobile u „užu“ Srbiju. Tokom poslednje decenije XX veka, Srbija je primila gotovo 800.000 izbeglica (otprilike 10 procenata svoje populacije) iz Bosne i Hrvatske, ne računajući 210.000 interno raseljenih lica s Kosova. U međuvremenu, desetine hiljada – mnogi mladi i obrazovani – trajno su napustile Srbiju tokom devedesetih u potrazi za boljim prilikama, obično u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi. To se nastavilo i nakon rata, kako je rečeno u Uvodu. Prema jednoj studiji, između 1990. i 2017. više od 700.000 građana

⁴⁹ „Rezolucija Ujedinjenih Nacija 1244“, 10. jun 1999. (<https://unmik.unmissions.org/sr/rezolucija-ujedinjenih-nacija-1244>; posećeno 9. 3. 2023); up. Calic, „Yugoslavia's Wars“, 520.

Srbije je emigriralo, od toga gotovo 80 procenata u zemlje Evropske unije.⁵⁰ Znatne su posledice tog „odliva mozgova“ na društvo u Srbiji i njenu ekonomiju, ali ne treba zaboraviti ni posledice emigracije na ljude koji su ostali, pre svega roditelje.⁵¹ Mnogi koji su otišli učinili su to da bi izbegli poziv u vojsku. Hiljade srpskih muškaraca iz Bosne i Hrvatske izbegli su u Srbiju zbog sličnih razloga, ali su ponekad bili prisilno mobilisani i poslani nazad na front. Tokom devedesetih, srpske vlasti nisu uspele da nasele srpske izbeglice iz Bosne i Hrvatske na Kosovo u loše zamišljenom i još gore sprovedenom planu da promene etničku strukturu pokrajine naseljene dominantno Albancima.

Tokom rata na Kosovu, gotovo 10.000 ljudi je ubijeno i još 3.500 (oko 2.500 kosovskih Albanaca) su se 2015. vodili kao nestali. Među onima čija je smrt potvrđena nalazi se oko 8.350 kosovskih Albanaca, 1.370 Srba, 150 Roma i drugih. Osim toga, poginula su i tri kineska državljani, zaposlena u ambasadi Kine u Beogradu koju je bombardovao NATO, navodno zato što je najsofisticiraniji vojni savez u istoriji koristio zastarele mape. Poginula su i dva vojnika, odnosno pripadnika osoblja NATO. Od oko 7.120 albanskih civilnih žrtava, ogromna većina je ubijena ili je stradala kao posledica aktivnosti srpskih/jugoslovenskih snaga i paravojnih jedinica; u nekim slučajevima, njihova tela zakopavana u masovnim grobnicama u blizini Beograda otkrivena su nakon rata. Među srpskim žrtvama

⁵⁰ *Displaced People from Kosovo* in the Region – A Re-assessment of Interest to Return*, oktobar 2017, www.unhcr.org/see/wp-content/uploads/sites/57/2018/11/UNHCR_KOS_Needs-Assessment-Report_NA_English-1.pdf; posećeno 9. 3. 2023); „Kosovo: Serbs“, Minority Rights Group (minorityrights.org/minorities/serbs-3; posećeno 9. 3. 2023); „UNHCR: Serbia“, www.unhcr.org/see/where-we-work/serbia#_ftn1; posećeno 9. 3. 2023); O. Radonjić, M. Bobić, „Brain Drain Loses: A Case Study of Serbia“, *International Migration*, 59:1 (2021), 5–20, 6.

⁵¹ I. Bajić-Hajduković, „Can You Run Away from Sorrow?: Mothers Left Behind in 1990s Belgrade, Indiana University Press, Bloomington, IN, 2020 (Ivana Bajić-Hajduković, *Može li se pobeći od tuge?: majke emigranata iz Beograda devedesetih*, Imprimatur, Banja Luka, 2022).

nalazi se i 535 civila koje je ubila OVK ili su bili „kolateralna šteta“ vazdušnih udara NATO (više od 250 albanskih civila takođe je poginulo od bombardovanja NATO); ostatak su činili pripadnici Vojske Jugoslavije ili srpske policije koje je ubio OVK ili bombe NATO.⁵² Rat NATO protiv Srbije imao je velike regionalne (kosovska nezavisnost) i globalne posledice, pošto su humanitarni razlozi postavljeni iznad državnog suvereniteta i međunarodnog prava, anticipirajući tako vojne intervencije koje su na Bliskom istoku i Aziji predvodile Sjedinjene Američke Države. Štaviše, on je ozbiljno narušio odnose Rusije i Zapada i omogućio uspon Vladimira Putina, koji je prilikom aneksije Krima 2014. i invazije na Ukrajinu osam godina kasnije pominjao kosovski presedan.

Miloševićev pad

Predsednik Milošević preživeo je rat izolovaniji nego ikad, ali i dalje čvrsto na vlasti. Tokom rata na Kosovu, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu optužio ga je za genocid u Bosni i ratne zločine u Hrvatskoj i na Kosovu. Iako je bila na vlasti u najvećim gradovima Srbije, prozapadna opozicija bila je oslabljena zbog unutrašnjih podela; njen kredibilitet dodatno je oštećen intervencijom NATO. No, narastajuće društveno nezadovoljstvo (već tokom rata građani nekih gradova na jugu Srbije protestovali su protiv rata kada su sanduci s mrtvim srpskim vojnicima počeli da pristižu s Kosova) i finansijska podrška sa Zapada pružili su opoziciji očajnički potrebnu slamku spasa. Uoči predsedničkih izbora u Jugoslaviji u septembru 2000. kružile su glasine da će Ivana Stambolića, koji je bio van politike od kada ga je Milošević zbacio s vlasti kasnih osamdesetih, novoformirana Demokratska opozicija

⁵² Do ovih brojki došli su Fond za humanitarno pravo iz Beograda i Fond za humanitarno pravo Kosova (www.hlc-rdc.org/?p=34890; www.hlc-rdc.org/?p=28185; posećeno 9. 3. 2023).

Srbije izabrati za svog kandidata. Avgusta 2000. godine Stambolić je nestao dok je džogirao u beogradskom parku; njegovo telo je nađeno nekoliko godina kasnije. Mnogi su se plašili da bi Milošević mogao uvesti diktaturu, ali nasuprot najvećem broju predviđanja on je izgubio vlast na izborima koje je organizovao pre vremena u nadi da će pobediti. Nakon što je isprva odbio da prizna poraz, Milošević se povukao kada su se desetine hiljada demonstranata okupile ispred Savezne skupštine u Beogradu ranog oktobra, a policija i vojska odbile da intervenišu kada su demonstranti upali u skupštinu.

Upkos autoritarizmu koji je karakterisao vladavinu Miloševića, njegov režim se suočavao sa brojnim demonstracijama i protestima, i on je bio primoravan da pravi ustupke opoziciji, najuočljivije 1997. i konačno da prizna poraz 2000. godine.⁵³ Nijedan drugi „kompetitivni autoritarni režim“, od oko 40 takvih vlada širom sveta koje su uočili politikolozi od kraja Hladnog rata, nije iskusio tako česte i masovne proteste kao što je to bilo u Srbiji pod Miloševićem. Da li su politički analitičari potcenili demokratski potencijal Srbije? Ili je možda bila precenjena sposobnost postmiloševićeve demokratske vlade da sprovede dugoročne reforme?⁵⁴

⁵³ F. Bieber, „Popular Mobilization in the 1990s: Nationalism, Democracy and the Slow Decline of the Milošević Regime“, u D. Djokić, J. Ker-Lindsay (eds), *New Perspectives on Yugoslavia*, 161–175; D. Bujošević, I. Radovanović, *The Fall of Milošević: The October 5th Revolution*, Palgrave Macmillan London, 2003 (D. Bujošević, I. Radovanović, 5. oktobar: dvadeset četiri sata prevrata, Medija centar, Beograd, 2000); Thomas, *Serbia under Milošević*; N. Vladislavljević, „Competitive Authoritarianism and Popular Protest: Evidence from Serbia under Milošević“, *International Political Science Review*, 37:1 (2016), 36–50.

⁵⁴ Vladislavljević, „Competitive Authoritarianism“, 37, „Media Discourse and the Quality of Democracy in Serbia after Milošević“, *Europe-Asia Studies*, 72:1 (2020), 8–32 i *Uspori i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd, 2019; up. D. Pavlović (ed.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji: Deset godina kasnije*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd, 2010.

Nada i otrežnjenje, 2000–2012.

Miloševića je nasledio Vojislav Koštunica (rođ. 1944), kandidat Demokratske opozicije Srbije, široke koalicije koju je činilo 18 političkih partija (ali bez Draškovićevog Srpskog pokreta obnove, koji je u svakom slučaju izgubio veliki deo prethodno nemale podrške). Koštunica je porazio Miloševića zato što se obraćao i konzervativnim i liberalnim glasačima. Takođe, pobedio je zato što je predizbornu kampanju vodio Zoran Đinđić (1952–2003), dinamičan, sposoban organizator i veoma pragmatičan političar koji je preuzeo Demokratsku stranku nekoliko godina ranije. Đinđićev uspon unutar partije usledio je nakon Koštuničinog izlaska iz Demokratske stranke 1992, i formiranja konzervativnije Demokratske stranke Srbije. Đinđić je potom uspešno marginalizovao i preuzeo stranku od Mićunovića, prvog predsednika obnovljene Demokratske stranke, koji je posle toga sa grupom pristalica, uključujući i ranije pomenute Vidu Ognjenović i Desimira Tošića, osnovao novu stranku, Demokratski centar.

Đinđić, kao novoimenovani premijer Srbije i Koštunica, kao predsednik „krnje“ Jugoslavije (ali s malim uticajem u Crnoj Gori, da ne pominjemo Kosovo koje je okupirao NATO), uskoro su došli u sukob oko brzine reformi i saradnje sa zapadnim institucijama, uključujući i Haški tribunal. Đinđićeva vlada izručila je Miloševića tribunalu 28. juna 2001. (ne treba podsećati čitaoca zašto je ovo ironično), bez mnogo protesta pristalica bivšeg predsednika. No, da li je propuštena prilika da se napravi radikalniji raskid s prošlošću nakon pada Miloševića, zahvaljujući Koštuničinoj sklonosti postepenim i zakonskim merama u doba kada su bile potrebne revolucionarne promene? Srpska revolucija od 5. oktobra 2000. godine trajala je otprilike tri sata, kako je primetio istoričar Andrej Mitrović. „Uz ‘Tri slavna’ pariska dana [à la 28–30. jun 1830. kada je u Parizu dovršen raskid sa starim režimom], nije li svet dobio ‘Tri veličanstvena’ beogradska sata? Demokratski, ali i praktično beskrvni srpski oktobar 2000! Vrata u novi milenijum. Koji je tu, na ulazu već! Ali, ne pojavljuju li se nejasne konture velikog znaka

ILUSTRACIJA 8.6 Vojislav Koštunica (levo) i Zoran Đinđić proslavljaju izbornu pobjedu, 27. septembar 2000. (foto SHONE/Gamma-Rapho via Getty Images)

pitanja?“, pomalo proročki se pitao Mitrović ubrzo nakon obaranja starog režima u Srbiji.⁵⁵

Za to vreme, veterani zvanično raspuštene Oslobođilačke vojske Kosova ostali su aktivni u Srbiji, u Preševskoj dolini, uglavnom Albancima naseljenom kraju koji se graniči s Kosovom. Izbila je pobuna, ali sukobi nikad nisu eskalirali, zato što je u dolini živelo mnogo manje Albanaca nego na Kosovu (oko 70.000), ali i zato što nisu imali međunarodnu podršku i zato što je ovog puta Beograd pokazao uzdržanost i spremnost da pregovara i dozvoli spoljnu arbitražu. Sporadični sukobi nastavili su se i tokom naredne dve godine, odnevši oko 100 života na obe strane. Najveći deo od 12.500 raseljenih civila vratio se svojim kućama nakon završetka sukoba u leto 2001, kada su Albanci predali oružje. Uprkos stalnim napetostima, mir se održao što predstavlja redak primer uspešnog razrešenja sukoba.⁵⁶

Nekoliko meseci ranije, u (danas Severnoj) Makedoniji pobunila se albanska gerila, u kojoj su bili i nekadašnji pripadnici OVK. Zahtevali su veću autonomiju, ako ne i nezavisnost za zapadne delove ove bivše jugoslovenske republike koji su naseljeni uglavnom Albancima. Izbio je oružani sukob koji je odneo više od 200 života i doveo do privremenog raseljavanja oko 100.000 ljudi. Zajedničkim naporima EU i SAD došlo se do mirovnog sporazuma potpisanog u Ohridu avgusta 2001. koji je dao Albancima široku autonomiju.⁵⁷ Usred srpsko-albanskog i makedonsko-albanskog sukoba teško da je iko i primetio da su Srbija i Severna Makedonija održavale srdačne i dobrosusedske odnose, dodatno poboljšane maja 2022. nakon razrešenja spora oko

⁵⁵ A. Mitrović, „Preseci, prekidi, prevrati i preokreti: Beleška o istoriji Srbije povodom 5. oktobra 2000“, *Nova Srpska politička misao. Posebno izdanje 1: Srbija posle Miloševića*, Beograd, 2001, 207–216, 208–209.

⁵⁶ J. Bačević et al., *The Conflict and Its Aftermath in South Serbia: Social and Ethnic Relations, Agency and Belonging in Preševo and Bujanovac*, Report Submitted to UNDP, Faculty of Media and Communications, Belgrade, 2011 (https://www.cfccs.org/images/pdf/south_serbia_analysis_cfccs.pdf; posećeno 9. 3. 2023).

⁵⁷ Calic, „Yugoslavia's Wars“, 520.

statusa Makedonske pravoslavne crkve. Čitalac će se takođe prisetiti da je današnja Severna Makedonija postala deo Srbije nakon Balkanskih ratova 1912–1913; za razliku od Kosova, međutim, ona je bila potpuno izdvojena od Srbije još u procesu obnove Jugoslavije kao socijalističke federacije na kraju Drugog svetskog rata.

A onda je Zoran Đinđić ubijen marta 2003. Iza atentata na premijera nalazio se bivši oficir u Jedinici za specijalne operacije srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova, prethodno pripadnik francuske Legije stranaca s tesnim vezama sa jednom od najmoćnijih kriminalnih grupa u Srbiji. Đinđićevom reformskom programu suprostavljali su se njegovi politički protivnici, ali su ga kao opasnost posebno videli pripadnici organizovanog kriminala i osumnjičeni ratni zločinci. (U nekim slučajevima granice između te dve grupe bile su zamagljene).⁵⁸ Tokom akcije protiv osumnjičenih za umešanost u atentat konačno se došlo do saznanja o Stambolićevoj sudbini i njegovo je telo pronađeno na Fruškoj gori. Ubili su ga isti ljudi koji su bili umešani u atentat na Đinđića.

Srbija se nakon Đinđića suočila sa neizvesnom budućnošću, ali su demokratske institucije preživle. Boris Tadić (rođ. 1958), Đinđićev stalni naslednik na mestu predsednika Demokratske stranke (Zoran Živković (rođ. 1960) je prethodno vršio dužnosti premijera i predsednika DS), postao je novi srpski predsednik juna 2004. Odneo je tesnu pobedu nad Tomislavom Nikolićem (rođ. 1952) koji je preuzeo rukovođenje Srpskom radikalnom strankom nakon što je Šešelj prethodne godine dobrovoljno otišao u Hag, gde ga je Tribunal optužio za širenje nacionalističke mržnje prema nesrbima i za ulogu njegovih paravojnih jedinica u ratovima u Hrvatskoj i Bosni. Decembra 2003. Koštunica je izabran za novog predsednika vlade Srbije. Njegova koaliciona vlada, u koju su pored DSS ušli Srpski pokret obnove i dve manje stranke, bila je u stalnom sukobu sa Demokratskom strankom (u koju se u međuvremenu vratio Mićunovićev

⁵⁸ M. Vasić, *Atentat na Zorana*, Politika, B92, Vreme, Narodna knjiga, Beograd, 2005.

Demokratski centar). Opstala je zahvaljujući podršci Miloševićevih socijalista koji su se ponovo pojavili pod vođstvom Ivice Dačića (rođ. 1966). Iako su se mnogi kritičari usredsređivali na političku nestabilnost, iz današnje perspektive moglo bi se reći da je u to vreme postojao zavidan nivo demokratske stabilnosti i pluralizma. Konzervativni i centristički premijer i liberalni, demokratski predsednik predstavljali su dve najjače političke opcije u to vreme, što je podsećalo na neke zapadnoevropske zemlje.

U međuvremenu, Savezna Republika Jugoslavija preimenovana je u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora februara 2003, ali ta labava unija nije dugo opstala. Crna Gora je proglasila nezavisnost maja 2006, uprkos velikom broju glasova za ostanak u istoj državi sa Srbijom. Srbija je tako postala nezavisna zemlja zato što su sve druge republike napustile nekadašnju jugoslovensku federaciju. Kasnije te godine, Beograd se pridružio programu NATO Partnerstvo za mir. Potom je Kosovo u februaru 2008. jednostrano proglasilo nezavisnost od Srbije, uz podršku najmoćnijih zapadnih zemalja. Srbija je odbila da prizna otcepljenje Kosova koje i 2022. čeka na priznanje brojnih drugih zemalja, između ostalih Kine, Rusije i pet zemalja članica EU. Iako se priključilo nekim međunarodnim organizacijama i mada je po svim važnim aspektima praktično nezavisna zemlja, u vreme kad je ova knjiga završena Kosovo još uvek čeka na članstvo u UN.⁵⁹

Otcepljenje Kosova, podržano na zapadu, nije izgleda oslabilo podršku prozapadnoj Demokratskoj stranci koja je na izborima maja 2008. osvojila najveći broj mandata (102), ispred radikala (78) i Koštuničine DSS koja je pala na samo 30 mesta u Skupštini. Demokrate su obrazovale vladu sa socijalistima koji su, uz dve male populističke partije, obezbedili 20 mandata. To je bio zapanjujući povratak nekadašnje partije Slobodana Miloševića koja se nikad nije zvanično distancirala od svog utemeljivača i prvog predsednika.

⁵⁹ J. Ker-Lindsay, *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*, I. B. Tauris, London, 2009; G. Visoka, *Acting Like a State: Kosovo and the Everyday Making of Statehood*, Routledge, London, 2021.

Jedina republika Titove Jugoslavije koja je bila federalizovana, Srbija je isto tako jedina država naslednica Jugoslavije koja je doživela međunarodno priznato otcepljenje dela svoje teritorije. Mnogo Srba veruje da su bili žrtve nepravične i pristrasne međunarodne zajednice koja ih je htela kazniti zato što nisu bili spremni da se pokore.⁶⁰ Osim Miloševića, nekoliko drugih srpskih vodećih političara i generala završili su u Haškom tribunalalu, među kojima su najpoznatiji bivši predsednik bosanskih Srba Karadžić, uhapšen i izručen Hagu jula 2008. nakon više od decenije skrivanja, i general Mladić koji je konačno bio uhvaćen maja 2011. i takođe izručen Tribunalu. Demokratske vlasti u Srbiji igrale su ključnu ulogu u tim hapšenjima i izručenjima. Obojica su osuđeni za genocid, zločine protiv čovečnosti i ratne zločine u Bosni i obojica će ostatak života provesti u zatvoru.

Kasnije te godine, Evropska komisija preporučila je da se ubrza priključivanje Srbije Evropskoj uniji. Zemlja je postala punopravni kandidat za EU 1. marta 2012. godine, tri godine nakon apliciranja za članstvo, ali preovladavajući osećaj je da izgledi za punopravno članstvo ostaju prilično mršavi.

Srbija u populističkom svetu, 2012–2022.

Kako je zemlja ulazila u drugu deceniju nakon Miloševića, uprkos znatnom poboljšanju životnog standarda, veliki broj ljudi i dalje je živio na ivici siromaštva. Slabi izgledi za članstvo u EU, uz problematičnu privatizaciju i optužbe za korupciju bili su takođe važni razlozi zašto su se glasači okrenuli od Borisa Tadića i Demokratske stranke na predsedničkim i parlamentarnim izborima u aprilu i ma-

⁶⁰ M. Milanović, „The Impact of the ICTY on the Former Yugoslavia: An Anticipatory Post-Mortem“, *American Journal of International Law*, 110:2 (2016), 233–259. U Hagu je 2016. osnovan poseban sud za zločine počinjene protiv Srba i drugih nealbana na Kosovu.

ju 2012. U onom što je praktično bilo preokretanje izbornog rezultata, Nikolić je tesno pobedio Tadića u drugom krugu predsedničkih izbora. Pobedio je kao vođa umerenije Srpske napredne stranke, glavne grupacije Radikalne stranke koja se prethodno izdvojila pod Nikolićevim vođstvom. Nekoliko drugih bivših radikala, između ostalih, nakon početnog premišljanja, i bivši ministar informisanja Aleksandar Vučić (rođ. 1970), pridružili su se naprednjacima, kao i mnogi glasači radikala. No, odlučujući glas možda je došao od Tadićevih razočaranih pristalica koji su ili glasali za Nikolića u znak protesta ili su bojkotovali izbore. Naprednjaci su na parlamentarnim izborima dobili najviše poslaničkih mandata (73), a demokrate su bile druge (67). Socijalisti su sa svoja 44 mandata omogućili naprednjacima da s njima obrazuju koalicionu vladu. Nagrada je bila premijersko mesto za Ivicu Dačića.

Ubrzo je postalo jasno da Vučić kao prvi potpredsednik vlade nameće sebe kao dominantnu političku ličnost u Srbiji. Isprva potcenjivan od svojih rivala, za nekoliko godina marginalizovao je Dačića, a Nikolića poslao u političku penziju. Već 2014. Vučić je izabran za premijera, a tri godine kasnije prešao je na funkciju predsednika Srbije. Njegova izabrana naslednica na mestu premijera bila je Ana Brnabić (rođ. 1975), prva žena predsednica vlade Srbije i sa očeve strane poreklom Hrvatica, koja je takođe i prva otvoreno LGBT političarka na visokom položaju u istoriji zemlje. U to doba nestra-načka ličnost, Brnabić postala je visoka zvaničnica vladajuće Srpske napredne stranke.

Rezultat parlamentarnih i lokalnih izbora održanih juna 2020, organizovanih usred pandemije kovida-19, praktično je predstavljao povratak jednopartijskog sistema u Srbiji, nakon uverljive pobeđe naprednjaka. Najveći broj partija demokratske opozicije su bojkotovali izbore. Jedina stvarna opozicija u Narodnoj skupštini bila je mala stranka Albanaca iz Preševske doline, čija su tri poslanika ušla u skupštinu zahvaljujući izbornom zakonu koji garantuje zastupljenost etničkih manjina.

U međuvremenu, nastavljene su unutrašnje razmirice i podele u Demokratskoj stranci. Tadić je obrazovao još jednu „partiju na-

slednicu“ demokrata. Jedan od njegovih naslednika na mestu predsednika DS, Dragan Đilas (rođ. 1967), kasnije je napustio stranku i koncentrisao se na poslovne poduhvate, ali se potom vratio u politiku da bi, zasad neuspešno, pokušavao da ujedini opoziciju pomoću svoje nove stranke levog centra. U vreme kada je završavana ova knjiga, krajem 2022, Demokratska stranka, nekad najjača pro-demokratska snaga u Srbiji, nalazila se na ivici političke irelevantnosti. Isto bi se moglo reći i za srpsku opozicionu političku scenu u celini. Nekoliko inicijativa poteklih od građana, zabrinutih zbog vladine nebrige za životnu okolinu i urbano planiranje, ponudile su verovatno najbolju priliku za opoziciju. Podržavale su ih i glavne opozicione partije i istaknute nepartijske ličnosti, između ostalih i episkop Grigorije (rođ. 1967; od 2018. episkop eparhije SPC u Nemačkoj) čije su javne kritike režima i progresivni stavovi dovele do spekulacija da bi mogao biti odgovarajući kandidat za predvodnika opozicije protiv Vučića.

Predsednik Vučić doživeo je prvi značajan poraz na domaćem terenu samo nekoliko meseci pre predsedničkih izbora u aprilu 2022. Decembra 2021. desetine hiljada demonstiranih blokirali su glavne puteve primoravši vladu da zaustavi kontroverzni plan kojim bi se Rio Tintu, anglo-australijskoj rudarskoj kompaniji, dopustilo da iskopava litijum u zapadnoj Srbiji, što bi imalo katastrofalne posledice po životnu okolinu. Ipak, neće biti lako poraziti moćnog predsednika. Opozicione grupacije navodno imaju bolje šanse na lokalnom nivou, ali mnogi srpski gradovi ostaju pod kontrolom korumpiranih političara koji su povezani s vladajućom strankom, a često i s organizovanim kriminalom.

Godina 2012. tako je predstavljala okret ka gore, nakon decenije koja je obećavala suštinske demokratske promene. Uprkos svim problemima, uključujući i atentat na premijera, period od 2001. do 2012. predstavljao je doba važnih promena nabolje. Tokom naredne decenije, međutim, Srbija se okrenula jednoj formi populističkog autoritarizma koji je unekoliko podsećao na susednu Mađarsku, a mnogi su verovali da se zemlja vraća mračnim devedestim. Međutim, za razliku od Miloševića, Vučić je naizgled uživao međunarod-

nu podršku, uglavnom, činilo se, zato što je percipiran kao neko ko je stabilizovao potencijalno eksplozivan region; sve manjkavosti u demokratiji njegovog režima (i drugih režima u regionu) od drugorazrednog su značaja sa zapadne tačke gledišta.⁶¹ Posmatrano s kraja 2022. godine, ne čini se da su brojni politički skandali, optužbe za korupciju, kontrola medija i cenzura znatno oslabili srpski režim.

Još jedan razlog za podršku koju Vučić po svemu sudeći uživa na Zapadu, kako se često spekuliše, mogao bi biti zbog obećanja koje je navodno dao u vezi sa sporom oko Kosova (ali čije ispunjavanje navodno uspeva da izbegne ili možda da odloži). Neka vrsta normalizacije biće neophodna i biće na korist oba naroda i celom regionu. Sasvim odvojeno od svega drugog, od toga bi korist imalo lokalno stanovništvo, i albansko i srpsko, pošto je čorsokak u kom su se našli pokušaji da se reši spor između Beograda i Prištine doveo do visoke stope kriminala i korupcije. Januara 2018. ubijen je Oliver Ivanović, umereni srpski vođa s Kosova, nepopularan u Beogradu, kao i među kosovskim i srpskim i albanskim kriminalcima i ekstremistima; ubistvo je ostalo nerazrešeno u vreme završetka ove knjige. Iako ne izgleda da je ijedna strana spremna na kompromis, srpske i kosovsko-albanske političke vođe moraće na kraju da razgovaraju i ostaje da se vidi da li će doći do približavanja stavova. Ne izgleda da je ideja o korigovanju granica koju su navodno Vučić i Tači razmatrali i dalje aktuelna. To ne znači da se slični planovi ne mogu ponovo pojaviti, i to ne samo zbog toga što se sadašnji kosovski premijer Albin Kurti (rođ. 1975) u prošlosti javno zalagao za ujedinjenje Kosova s Albanijom.

Jedna od glavnih razlika između Miloševića i Vučića je, dakle, što je ovaj drugi dostigao politički vrhunac u međunarodnom okruženju koje je povoljnije za populističke političare. Milošević je bio na vlasti u godinama demokratskih nadanja širom Evrope nakon okončanja Hladnog rata. Njegova promocija nasilnog etničkog

⁶¹ F. Bieber, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, London, 2020 (F. Biber, *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2020).

nacionalizma i očigledne nevoljnosti da potpuno napusti svoju staru komunističku ideologiju naneli su mnogo štete Srbiji i ostatku nekadašnje Jugoslavije. Iako se i Milošević pojavio tokom revolucionarnih promena skraja osamdesetih godina XX veka, godina 1989. u Srbiji dogodila se u istorijski specifičnim okonostima, uključujući to da Jugoslavija nije bila u sovjetskom bloku. Nasuprot tome, čak su i neke zemlje članice EU, kao i SAD između 2016. i 2020, pokazale tokom poslednjih godina da nisu imune na populizam i autoritarizam tako da se Vučićev režim lakše uklapa u savremena globalna politička kretanja. Ključna razlika, međutim, odsustvo je rata. Uprkos svim političkim i ekonomskim problemima s kojima se suočava, Srbija makar više nije u ratu i ne izgleda kao da planira da započne novi rat.

Nasleđe nedavne prošlosti i negacija – ni u kom slučaju sveopšta i široko rasprostranjena – u Srbiji i među Srbima da su pripadnici njihovog naroda počinili strašne zločine ostaju ozbiljne prepreke da srpsko društvo krene napred. Na koji način se suočiti s nasledstvom ratova iz devedesetih, da li se mogu primeniti strani modeli, treba li Srbija biti izdvojena kao društvo koje odbija da se suoči sa svojom prošlošću i može li se išta učiniti dok su šanse da se zemlja pridruži EU u bliskoj budućnosti male – sve su to pitanja koja čekaju odgovore, uprkos sve većoj literaturi o tranzicionoj pravdi i pomirenju.⁶²

⁶² Vidi, na primer, L. David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020; J. Dragović-Soso, „Justice and Apology in the Aftermath of War and Mass Crime: Contemporary Serbia and the German Model“, *History & Memory*, 34:1 (2022), 69–99; F. Ejodus, *Crisis and Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, Palgrave Macmillan, London, 2020; E. D. Gordy, *Guilt, Responsibility, and Denial: The Past at Stake in Post-Milošević Serbia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA, 2013; J. Obradović-Wochnik, *Ethnic Conflict and War Crimes in the Balkans: Narratives of Denial in Post-Conflict Serbia*, I. B. Tauris, London, 2013; St. K. Pavlowitch, „Letter to the organisers of the conference“, u Duijzings et al. (eds), *Kosovo-Kosova*, op. cit., 213–215; V. Perica, „All Victims Matter. Reconciliation of the Balkan Faiths and Peoples: An Assessment of Recent Progress“, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 40, 10

Za početak, moglo bi biti korisno izučavati prošlost Srbije pre 1991. da bi se razumela sadašnja situacija. To bi se moralo učiniti, međutim, pomoću akademske debate i kritičke diskusije kojih, nažalost, uglavnom nema. Poslednjih godina u Srbiji su zabeleženi pokušaji, često uz podršku države, da se dodatno romantizuje nacionalna istorija (kao deo procesa udaljavanja od jugoslovenske i komunističke prošlosti) i da se stvore i nametnu novi službeni istorijski narativi kroz školske udžbenike, dokumentarne emisije, serije, filmove, novopodignute spomenike i muzejske izložbe.

U akademskim krugovima i u javnom prostoru bivše Jugoslavije nastavljaju se kontroverze i žučne rasprave u vezi s događajima u okupiranoj Srbiji i Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata. Revizionizam, nužan preduslov za napredak naučne historiografije, postao je sinonim za zloupotrebu istorije od strane autora koji naizgled teže preispitivanju starih zvaničnih tumačenja, ali u stvarnosti nude apologije kolaboracionista i ratnih zločinaca. Paradoksalno, iako ne i iznenađujuće, teži se rehabilitaciji „naše strana“, ali se u suštini i dalje koriste stara historiografska tumačenja kada su u pitanju „drugi“. U Srbiji u poslednje vreme tendencija je da se rehabilituju različite antikomunističke ličnosti iz vremena Drugog svetskog rata ili da se poziva na njihovu rehabilitaciju, od članova kraljevske porodice i generala Mihailovića do otvorenih kolaboracionista, Nedića i Ljotića. Ti pokušaji dobili su mnogo medijske pažnje, ali su samo delimično uspeli. Za razliku od drugih zemalja istočne Evrope, to nisu nužno bili projekti koje je predvodila država, niti su bili dobro planirani i koordinisani, već su pre bili rezultat konfuzne mešavine ad hok politike, individualnih inicijativa amatera i profesionalnih istoričara,

(2020) (<https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss10/2>; posećeno 9. 3. 2023); J. Subotić, *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans*, Ithaca, Cornell University Press, NY, 2009 (J. Subotić, *Otimanje pravde: suočavanje s prošlošću na Balkanu*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010).

političkih aktivista i krugova bliskih crkvi.⁶³ Toliko potreban odgovor istoričara koji se protive ovom nesrećnom trendu ponekad je bio potkopavan njihovim vlastitim nekritičkim čitanjem stare istoriografije. Slični problemi nastali su u vezi s reinterpetacijom Prvog svetskog rata tokom obeležavanja stogodišnjice njegovog početka, a prezentistički pristup prisutan je u nekim slučajevima čak i u radovima najboljih istoričara širom bivše Jugoslavije, ali i van njenog prostora. Istorijske rasprave Prvom svetskom ratu nisu bile ograničene na akademske krugove. Na primer, tri pozorišne predstave koje atentat u Sarajevu obrađuju iz različitih ideoloških uglova postavljene su na scenu 2014. u Beogradu.⁶⁴

Kako je već rečeno, kao i ostatak Balkana, Srbija doživljava alarmantno visok stepen iseljavanja, uglavnom ka Zapadu, često mladih i dobro obrazovanih ljudi. To traje od 1991. godine, ali se pojačalo poslednjih godina, nakon što je vizna liberalizacija olakšala putovanje i rad u inostranstvu, barem pre pandemije kovida-19. Dolazak izbeglica s Bliskog istoka i iz Afrike 2015–2016. koje su pokušavale da stignu od zapadne Evrope preko „Balkanske rute“, bio je prilika da Srbija ohrabri barem neke od njih da ostanu i nasele se, na primer, u selima koja su ostala bez stanovnika. Najveći deo izbeglica želeo je da nastavi ka prosperitetnijim zemljama Evropske unije, ali možda

⁶³ J. Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London, 2020; up. M. Samardžić i dr. (eds), *Politička upotreba prošlosti: O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad, 2013; T. Pavasović Trošt, „Ruptures and Continuities in Nationhood Narratives: Reconstructing the Nation through History Textbooks in Serbia and Croatia“, *Nations and Nationalism*, 24:3 (2018), 716–740.

⁶⁴ T. S. Andersen, I. Dedović, „Answering Back to Presumed Accusations: Serbian First World War Memories and the Question of Historical Responsibility“, u T. S. Andersen, B. Törnquist-Plewa (eds.), *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, Brill, Leiden, 2017, 83–103; V. Zorić, „A Wandering Bullet: Staging the Sarajevo Assassination“, *Transcultural Studies*, 11:2 (2016), 183–196.

bi neki i ostali. Mnogo će zavisiti od toga da li će antiimigrantski incidenti koje su organizovale krajnje desničarske grupe prevladati nakon početnog, iznenađujuće toplog dočeka migranata u Srbiji. Kako je ova knjiga pokazala, Srbija je društvo stvoreno migracijama, uz pomoć stalnog ponovnog osmišljavanja svog identiteta kroz kretanje ljudi i ideja. Otud, u njoj je tradiciji da prima migrante i da im pruži svaku priliku da se nasele ukoliko oni to žele.

Čak i nakon otcepljenja Kosova, Srbija ostaje jedna od etnički i kulturno najraznovidnijih država u regionu. Nešto više od 80 procenata njenog stanovništva izjašnjava se kao Srbi, ali tu su i velike manjinske zajednice Mađara, Bošnjaka/Muslimana, Hrvata i Albanaca, da ne pominjemo Rome, Vlahi i male, ali istorijski ukorenjene jevrejske, slovačke i rusinske zajednice. Treba se nadati da će u bliskoj budućnosti takva raznovrsnost biti priznata i naširoko slavljen. Ne ohrabruju sadašnji znaci koji ukazuju na to da Srbija pod Vučićem traga za redefinisanjem svog identiteta uz pomoć izuzetno romantizovanih i često nacionalističkih kič-tumačenja svoje prošlosti. No, to bi se moglo promeniti u budućnosti, kako Srbija izlazi iz sveta oblikovanog pandemijom i ruskom invazijom na Ukrajinu.

Pre izbijanja kovida-19 Srbija je prvi put bila pogođena otkrićima seksualnog zlostavljanja u svojoj filmskoj industriji. Slična otkrića potom su se pojavila u vezi sa istaknutim političarima zbog iskorišćavanja mladih i u nekim slučajevima maloletnih žena u zamenu za dobijanje stalnog posla i skupih poklona. Kao tradicionalno patrijarhalno društvo, Srbija je tako iskusila vlastiti pokret „#MeToo“, nedugo nakon njegovog početka u SAD i drugim zapadnim zemljama. Ostaje da se vidi da li će pozicija žena biti popravljena zbog veće svesti i prisustva teme o iskorišćavanju žena od muškaraca na pozicijama moći u javnom prostoru. Nažalost, u Srbiji i na Balkanu, izgleda kao i svuda drugde, dugi periodi zatvaranja tokom 2020–2021. vodili su povećanju nasilja u porodici i maltretiranju, sa ženama i devojkama kao glavnim žrtvama. Kao i u drugim zemljama, prema

ILUSTRACIJA 8.7 Predsednik Aleksandar Vučić prolazi pored 23 metra visokog spomenika Velikom županu Stefanu Nemanji, otkrivenom u Beogradu 27. januara 2021. (Savindan) (Andrej Isakovic/AFP via Getty Images). U pozadini se vidi nekadašnja železnička stanica, zgrada iz XIX veka, simbol nastanka moderne srpske nacionalne države. Prvo je bilo planirano da bude pretvorena u muzej srpske srednjovekovne istorije, ali kada je postalo jasno da nema dovoljno artefakata iz tog perioda da se napuni cela zgrada, doneta je odluka da se u nju premesti muzej Nikole Tesle. Stefan Nemanja verovatno nikad nije posetio Beograd, a njegova država u XII veku nije se prostirala toliko na sever. Tesla, američki naučnik i pronalazač srpskog porekla rođen u Habzburškoj monarhiji, u hrvatskoj Vojnoj krajini, barem je nakratko posetio Beograd juna 1892. kada je stigao vozom iz Budimpešte.

izveštaju UN skraja 2020, verovatnije je bilo da zbog pandemije zaposlene žene u Srbiji izgube posao nego muškarci.⁶⁵

⁶⁵ „Employed women in Serbia more likely to have lost jobs than men during the coronavirus pandemic, new study reveals“, 24. novembar 2020. (<https://>

Najveći deo izbeglih Srba nije se vratilo u Hrvatsku koja je 2013. postala zasad poslednja zemlja koja se pridružila EU. Do 2011, oko 133.000 Srba formalno se vratilo u Hrvatsku, ali manje od polovine odlučilo je da tamo i ostane. Prema popisu iz 2021. u Hrvatskoj je živelo manje od 124.000 Srba (3,2 procenta ukupnog stanovništva; 1991. Srba je bilo 580.000 ili 12,2 procenta).⁶⁶ Gestovi izmirenja Pupovca i njegovih sledbenika često su bili potkopavani nacionalističkom retorikom i nezvaničnom rehabilitacijom osuđenih ratnih zločinaca iz rata tokom devedesetih, kako iz Beograda tako i iz Zagreba.

Bosna je ostala nestabilna. Nacionalističke stranke i dalje uživaju većinsku podršku kod sva tri tamošnja najveća naroda. Na neki način, Republika Srpska zamenila je Srbiju kao glavnog balkanskog pariju. Karadžićev protivnik tokom rata i nekad umereni socijaldemokrata i član Saveza reformskih snaga Ante Markovića, Milorad Dodik (rođ. 1959), na vlasti je u entitetu bosanskih Srba gotovo sve vreme od kraja rata. Dodikova prozapadna orijentacija olakšala je njegov politički uspon, ali nacionalizam i optužbe za korupciju sada karakterišu njegovo vođstvo. Dodik, koji je pritom i saveznik Vladimira Putina, zadnjih godina redovno preti otcepljenjem srpskog entiteta od Bosne, posebno ako Sarajevo nastavi da teži centralizaciji kroz reviziju Dejtonskog sporazuma, što je na početku 2022. dovelo do sankcija SAD protiv njega i njegovih najbližih saradnika. Bošnjačko vođstvo, s druge strane, verovatno je svesno nestabilnosti koju bi centralizacija proizvela ako joj se protivi veliki broj ljudi. Kako su 2013. prvi put postali većina u Bosni (s tek nešto malo preko 50 procenata), Bošnjacima može biti teško da se odupru izazovu uspostavljanja unitarnije države. Ostaje da se vidi da li bi to stabilizovalo ili, reklo bi se verovatnije, destabilizovalo zemlju, posebno s obzirom na to da bi se tome gotovo sigurno protivili i Srbi i Hrvati.

eece.unfpa.org/en/news/employed-women-serbia-more-likely-have-lost-jobs-men-during-coronavirus-pandemic-new-study; posećeno 9. 3. 2023).

⁶⁶ Opačić, „Otpis stanovništva“ i „Još manje manjina“, *Novosti* (Zagreb), 30. septembar 2022.

Kasne 2019. godine crnogorski predsednik Milo Đukanović (na vlasti, dejure i defakto još od kasnih osamdesetih godina) pokušao je da nacionalizuje crkvenu imovinu koja pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi. To je dovelo do antivladinih protesta desetina hiljada Crnogoraca, među kojima su bili i oni koji se ne izjašnjavaju nužno kao Srbi. Sukob između crkve i države, koji je u suštini pitanje da li su Crnogorci zapravo Srbi ili nisu, a šire gledajući taj sukob je deo neslaganja na relaciji država-crkva (i u Srbiji i u Crnoj Gori) oko toga kako kosovski problem treba da se reši, možda nije završen ni nakon što je crkvi naklonjena opoziciona koalicija pobedila na parlamentnim izborima krajem avgusta 2020. Nova vlada je na prvi pogled sastavljena od većine političara koji imaju srpski identitet, ali ipak su postojale unutrašnje podele oko nivoa saradnje s Beogradom. Do toga je došlo pre smrti cetinjskog mitropolita Amfilohija od kovida-19, dugogodišnjeg defakto poglavara SPC u Crnoj Gori, ali i važnog političkog igrača.

U proleće 2021, proporcionalno posmatrano, ispred Srbije je po broju vakcinisanih protiv kovida-19 bilo samo Ujedinjeno Kraljevstvo. Srbija je takođe bila među prvim zemljama koje su počele vakcinaciju svoje „migrantske“ populacije od 5.000 ljudi. Ovo je postignuto zahvaljujući tome što je Beograd dobio velike količine kineske vakcine kao jedna od prvih evropskih zemalja koja se, zajedno sa Mađarskom, nalazi na kineskom „zdravstvenom putu svile“. U to vreme, objavljeno je da će Srbija početi s proizvodnjom ruske vakcine. Najveći deo ograničenja zbog kovida-19 uklonjen je i, za razliku od mnogih evropskih zemalja, sportski i muzički događaji organizovani su uz prisustvo publike. Uvek populista, Vučić je sebe postavio u centar uspešne kampanje vakcinacije, pritom ignorišući činjenicu da je stopa inficiranosti i smrti od kovida-19 i dalje bila visoka, proporcionalno posmatrano, i da je nastavila da raste krajem 2021. i na početku 2022. Beograd je iskoristio prednost svojih gotovo jedinstveno dobrih odnosa i sa Kinom i sa Rusijom i sa ključnim članicama EU kao što je Nemačka (glavni ekonomski partner Srbije, s gotovo 5,3 milijardi evra trgovinske razmene između dve zemlje u 2021, ispred Kine sa 3,6 milijardi, Italije sa 3,4 i Rusije sa 1,9 mi-

lijardi evra razmene). Marta 2021. srpske vlasti otvorile su granice i ponudile besplatne vakcine građanima susednih zemalja. Desetine hiljada Bosanaca, Hrvata, Makedonaca, Crnogoraca, čak i nešto Albanaca (iz Albanije, ne kosovskih Albanaca koji su odbili ponuđenu pomoć), putovalo je u Srbiju da bi se vakcinisali. Iako su to finansirali srpski poreski obveznici, bilo je upadljivo malo žalbi zbog takvog čina velikodušnosti. Uzrok toga jednim delom mogla bi biti autoritarna priroda režima, što ostavlja malo prostora za javnu kritiku, ali čini se da je najveći deo stanovnika Srbije bio istinski sretan zato što može ugostiti i pomoći drugima. Za ljudska društva nije neobično da iskuse povećani stepen solidarnosti tokom izuzetnih situacija kakva je bila pandemija. Slični primeri regionalne empatije i podrške viđeni su tokom razornih poplava u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji 2014. i tokom serije zemljotresa koja je pogodila Hrvatsku 2020.

Stvari su se promenile nakon početnog entuzijazma za vakcinisanje. Na kraju 2021. manje od polovine stanovništva Srbije bilo je vakcinisano (što je i dalje bilo više nego u najvećem broju susednih zemalja). Mnogi su bili sumnjičavi u vezi s prednostima vakcinacije i, kao i druge, proširile su se teorije zavere o kovidu-19. Nakon početne primene strogih mera zaključavanja, vlasti su vrlo loše počele da upravljaju situacijom, tako da skraja 2021. više nije bilo jasnih mera protiv širenja kovida, niti su postojeće regulacije bile poštovane. Odluka australijskih vlasti da ponište vizu Novaka Đokovića i da ga deportuju – naizgled ne toliko zato što nije bio vakcinisan koliko zbog toga što bi njegovo učešće na teniskom Otvorenom prvenstvu Australije (gde je već pobedio devet puta), moglo dati podstreka „antivakterskom lobiju“ – dominiralo je međunarodnim vestima na početku januara 2022. Cela kontroverza predstavljala je noviju međunarodnu poziciju Srbije u malom, barem onako kako je vide mnogi Srbi. To je oživelo priče, koje je promovisala Đokovićeva porodica i glavni mediji i političari, o tome kako su Srbi kažnjeni od Zapada zato što su izabrali slobodu i što su odbili da se pokore. Uglavnom je prećutkivano da je po sopstvenom priznanju Đoković prekršio pravila samoizolacije u Srbiji nakon što se zarazio kovidom-19. Nije da su se australijska vlada i najveći deo zapadnih medija ovenčali sla-

ILUSTRACIJA 8.8 Posetioci odlaze nakon trećeg dana Festivala Egzit na Petrovaradinskoj tvrđavi, Novi Sad, 11. jul 2021.
(foto Srđan Stevanović/Getty Images)

vom; odluka u vezi sa Đokovićem bila je verovatno politički motivisana i celi fijasko razotkrio je grub i ponekad nehuman odnos prema izbeglicama koje pokušavaju da uđu u tu zemlju, što je najveći deo medija uglavnom ignorisao. Štaviše, izgleda da niko nije primetio da čak i da je bio vakcinisan ruskom ili kineskom vakcinom, kao i toliko njegovih sunarodnika, Đoković bi verovatno i dalje bio tretiran na isti način; naime, te vakcine prihvatila je Svetska zdravstvena organizacija, ali ne i najveći broj zapadnih zemalja, uključujući i Australiju.

U vreme kada je ova knjiga odlazila u štampu, Rusija je napala Ukrajinu. Na kraće staze, to je i prilika i ozbiljan izazov za predsednika Vučića i njegovu vladu. Na unutrašnjem planu, rat u Ukrajini verovatno je pomogao Vučiću da marginalizuje narastajuće protivljenje oko dolaska Rio Tinta u Srbiju, predstavljajući sebe kao jedinog političara koji može da sačuva Srbiju od rata. Dobio je 58,6 pro-

cenata glasova na predsedničkim izborima početkom aprila 2022. i tako osigurao drugi predsednički mandat (glavni opozicioni kandidat dobio je 18,4 procenata glasova). Na istovremeno održanim skupštinskim izborima, vladajuća lista takođe je odnela ubedljivu pobjedu, obezbeđivši 44 procenata glasova ili 120 od 250 poslaničkih mesta u skupštini. Nakon izbora činilo se da bi Vučić mogao da traži nove koalicione partnere među prozapadnim opozicionim strankama, barem u Beogradu, gde lokalni izborni rezultati nisu bili nedvosmisleni u vreme pisanja ove knjige. Ako bi se to dogodilo, to bi značilo, barem za neko vreme, kraj Vučićeve saradnje sa proruskom Socijalističkom partijom i verovatno bi nagovestilo promenu kursa spoljne politike. Uprkos insistiranju na neutralnosti, Srbija se pridružila osudi agresije Rusije u UN. U vreme pisanja ovih redova, Beograd se nalazi pod pojačanim pritiskom EU i SAD da uvede sankcije protiv Rusije. Air Serbia (nekadašnji Jugoslovenski aerotransport – JAT) jedna je od malobrojnih preostalih kompanija koje lete za Rusiju. Do kraja novembra 2022. u Srbiju je došlo možda čak 100.000 Rusa, među kojima ima i protivnika predsednika Putina, gotovo 23.000 Ukrajinaca i oko 5.000 Belorusa; više od 1.000 kompanija u ruskom vlasništvu registrovano je u Srbiji nakon izbijanja rata. Čak i ako se Srbija formalno pridruži antiruskom taboru, neformalni kontakti s Rusijom verovatno bi i dalje postojali i, u svakom slučaju, Beograd bi najverovatnije nastavio da održava bliske veze s Kinom. Spoljnopolitički gledano, Vučić se suočio s dosad najvećim izazovom, tražeći načine da održi komplikovano balansiranje između Zapada i Rusije/Istoka.⁶⁷

⁶⁷ Vučić je 26. aprila primio pomoćnicu američkog državnog sekretara za evropske i evroazijske poslove, Karen Donfrid, pre nego što je kasnije istog tog dana ugostio Leonida Sluckog, predsedavajućeg Komiteta za međunarodne poslove ruske Državne dume. Srpski mediji izvestili su da je Donfridova, čija je balkanska tura bila jasan znak obnovljenog američkog diplomatskog angažovanja u regionu, ponudila finansijske podsticaje i podršku naporima Srbije da se pridruži EU u zamenu za uvođenje sankcija protiv

Ma kakve da su, sankcije Srbije protiv Rusije bile bi uglavnom simboličke, u smislu da ne bi nanele štetu ruskoj ekonomiji, ali u politici simboli su važni. Rusija je bila glavni saveznik Srbije tokom spora oko statusa Kosova koji još traje, još uvek je i glavni snabdevač energentima. Pod predsednikom Bajdenom, SAD su preduzele aktivniju ulogu u sporu između Kosova i Srbije; ruska invazija na Ukrajinu dovela je do intenziviranja napora Vašingtona da Beograd i Prištinu vrati za pregovarački sto i pritom neutrališe uticaj Rusije u regionu. (Sankcije SAD protiv Dodika i njegovih saradnika u Republici Srpskoj treba razumeti i u ovom kontekstu). U međuvremenu, EU je uputila nedvosmislene signale Srbiji da treba da pokaže privrženost evropskim vrednostima ako želi da se priključi Uniji. No, sve dok izgledi za članstvo u EU ostaju mali, promene u spoljnoj politici Beograda bile bi rezultat spoljašnjeg pritiska i verovatno bi osnažile antizapadne snage u samoj zemlji. S ratom u Ukrajini, (simboličke) granice Evrope pomerile su se dalje na istok. Dok se brzi ulazak Ukrajine u EU čini nerealnim, Unija bi u teoriji mogla da primi Srbiju i druge preostale balkanske zemlje, iako se u vreme pisanja ovih redova činilo malo verovatnim da bi Brisel mogao pokrenuti takvu inicijativu. U svakom slučaju, Srbija ostaje integralni deo šire evropske istorije, na razmeđu regiona, carstava i ideologija – granično područje oblikovano migracijama, čija istorija nas tera da preispitamo i redifinišemo podele između Istoka i Zapada.

Kaže se da posle „korone“ ništa neće biti kao pre i da je novi Hladni rat dodatno promenio svet u kome živimo. Da li bi potraga Srbije za novim identitetom, nakon Jugoslavije, diktature, komunizma i ratova tokom XX veka, mogla da dovede do pozitivnog zaokreta nakon izazova na početku XXI veka? Da li će zemlja biti u stanju da obnovi demokratski potencijal početka XXI veka ili će se nastaviti klizanje u neliberalizam i etnički nacionalizam? Da li je preterano nadati se istinskoj normalizaciji i pomirenju unutar Srbi-

Rusije. Prema izveštajima, Slucki i Vučić su razmatrali gledišta Kremlja u vezi s ratom, kao i nastavak snabdevanja Srbije ruskim gasom.

je, između nje i njenih suseda, i nje sa Zapadom? Malo je razloga u 2022. godini da se bilo kojem od ovih pitanja pristupi s mnogo optimizma, ali, kao i uvek, vreme će ponuditi odgovore. Kako je ova knjiga pokazala, istorija Srbije je sve samo ne predvidiva.

DOPUNSKA LITERATURA

Veći deo izvora koje sam konsultovao dok sam istraživao i pisao knjigu navedeni su u napomenama. U nastavku je ličan, kratak spisak radova na engleskom, namenjen čitaocima koji žele dodatno da se upoznaju sa daljom i bližom prošlošću Srbije, pri čemu se neka tumačenja u njima razlikuju od mog.

Opšti pregledi

- Calic, M.-J. *A History of Yugoslavia*, prev. s nemačkog D. Geyer, Purdue University Press, West Lafayette, IN, 2019.
- Calic, M.-J. *The Great Cauldron: A History of Southeastern Europe*, prev. s nemačkog E. Janik, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2019.
- Ćirković, S. M. *The Serbs*, prev. V. Tošić, Wiley-Blackwell, Oxford, 2004.
- Connelly, J. *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2020.
- Djokić, D. (ed.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, Hurst, London, 2003.
- Djokić, D. J. Ker-Lindsay (eds), *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*, Routledge, London, 2011.
- Lampe, J. R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Lampe J. R, U. Brunnbauer (eds), *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, Routledge, London, 2020.
- Pavlowitch, St. K. *A History of the Balkans, 1804–1945*, Longman, London, 1999.
- Pavlowitch, St. K. *Serbia: The History behind the Name*, Hurst, London, 2002.